ERKEN DEVİR TÜRK SANATI

İÇ ASYA'DA TÜRK SANATININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1574
KÜLTÜR SERİSİ: 899

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-991-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1-3. Basım: 2007-2017, Kabalcı Yayınevi
4. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Fotoğrafı: Kırgızistan (Bişkek), Devlet Tarih Müzesi bahçesinde bulunan Göktürk (Kök-Türk / Türk) taş heykellerinden biri.
Fotoğraf: Yaşar Çoruhlu, 2019.

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım

Dizgi-Tertip: Fatma Konal

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Yaşar Çoruhlu; 01.01.1964 tarihinde Trabzon'da doğdu. İstanbul Davudpaşa Lisesi'ni bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi. Türk ve İslâm Sanatı kürsüsünde öğrenime başladı. YÖK kurulduktan sonra Arkeoloji ve Sanat Tarihi olarak birleştirilen bölümde, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'na devam ederek 1985 yılında yüksek öğrenimini tamamladı. 16 Nisan 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi (şimdiki Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan olarak göreve başladı.

1985-1986 döneminde yüksek lisansını *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar* konulu teziyle tamamladı. 1988-1989 döneminde başladığı doktora çalışmalarını ise 1992'de tamamladı ve *Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi* başlıklı teziyle Doktor ünvanını aldı.

1993 yılında Yrd. Doç. Dr. olarak öğretim üyeliğine yükselen Çoruhlu, 2002 yılında aynı üniversite ve bölümde Doçentlik kadrosuna atandı ve 2006'da aynı bölümde profesör oldu.

Emekliliğine kadar geçen süre içinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde görevine devam eden araştırmacı, çalışmalarını Orta ve İç Asya Türk Sanatı ve Arkeolojisi, Türk Mitolojisi, Türk Sanatı'nda İkonografi ve Semboller, Asya ve Anadolu Türk Sanatı İlişkileri konularında yoğunlaştırmıştır. Çok sayıda uluslararası ve milli kongre, sempozyum ve seminerlere katılmış, kitapları ve birçok makalesi yayınlanmıştır. Adı geçen üniversitede ve bölümde doktora düzeyinde, *Türk Sanatı'nda İkonografi Araştırmaları, Orta Asya Türk Kaya Resimleri, Orta Asya Türk Resim Sanatı;* yüksek lisans seviyesinde, *Asya Türk Arkeolojisi* ve *Türk Sanatında Semboller;* lisansta ise *Türk Mitolojisi, İslamiyetten Önce Türk Sanatı, İslamiyetten Sonra Asya Türk Sanatı, Çin Sanatı, Hint Sanatı* derslerini vermiş ve ayrıca çalışma konularında tezler yaptırmıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu, MSGSÜ, Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin müdürlüğünü de üstlenmiştir.

Yaşar Çoruhlu, Türkiye'de Orta ve İç Asya Türk Sanatı, Türk Mitolojisi ve Türk Sanatı'nda İkonografi ve Sembolizm konularında 30 yılı kapsayan çalışmalarını halen sürdürmekte olup Türkiye'de daha önce bu alanlarda faaliyet gösteren, vaktiyle asistanı olduğu hocası Prof. Nejat Diyarbekirli, Prof. Dr. Emel Esin'den ve Türk Mitolojisi alanında Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'i takiben, en yetkin ve verimli bir şekilde bilimsel üretim yapan ve bugün itibariyle alanında tek ve zirvede olan bir bilim insanımızdır. Çalışmaları ile Türkiye'deki Orta ve İç Asya Türk Sanatı araştırmalarının bilhassa da erken devir Türk sanatı çalışmalarının akademik çevrelerde tutunmasını, benimsenmesini, gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır.

Çoruhlu çalışma süreci içerisinde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran, Ukrayna ve Kırım, Romanya, Moldova ve Macaristan gibi ülkelerde çalışma ve incelemeler yapmış, kendi alanında lisans, yüksek lisans ve doktora tezleri çalıştırmış, kitaplar ve pek çok makale yayınlamış, çeşitli uluslararası ve ulusal sempozyum ve kongrelere katılmıştır. Türkiye'de ilk defa olmak üzere "Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi" başlığı altında kongreler düzenlemiş,

Kars/Ani kazılarının dört yıl başkanlığını sürdürmüş ve ayrıca altı yıl boyunca İstanbul Anıtlar bölge kurulunda üye ve başkan yardımcılığı görevini yapmıştır. Yaşar Çoruhlu Orta ve İç Asya Türk Sanatları ve Türk Mitolojisi konularında çeşitli kurum ve üniversitelerde birçok konferans vermesinin yanısıra sözü edilen bu konularda çok sayıda televizyon programına katılmış, dergi ve televizyon belgesellerinde kendisiyle röportajlar gerçekleştirilmiştir.

Yaşar Çoruhlu, Haliç Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü'nde Türk Sanatı ve Türk Mitolojisi dersleri vermeye devam etmektedir.

KİTAPLAR

Türk Sanatının ABC'si, Simavi Yayınları. İstanbul 1993.

Türk Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, İstanbul 1995 (Geliştirilmiş 2. baskı, Kömen Yayınları, Konya 2014).

Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1997.

Türk Mitolojisinin ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 1999.

Türk İslam Sanatı'nın ABC'si, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2000.

Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Kitabevi, İstanbul 2002 (8. baskı 2017).

(A. Acar – Ü.A. Yılmaz – B. Ceren ile birlikte), *Sultan Sancar Türbesi – Soltan Sanjar Kümmedi,* TİKA Yayınları, Ankara 2004.

Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007 (3. baskı 2017).

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I - Proto-Türk Devrinden, MS 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II - Vahşi ve Evcil Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

Atalarımıza

ve

Onların açtığı yoldan yürüyen torunlarına

ve

Oğlum Bilgehan, kızım Elif Çiçek'e sevgiyle

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ 13
ÖN SÖZ 15
İKİNCİ BASKI İÇİN ÖN SÖZ 16
ÜÇÜNCÜ BASKI İÇİN ÖN SÖZ 17
DÖRDÜNCÜ BASKI İÇİN ÖN SÖZ 18

GİRİŞ

TÜRK ÜLKELERİNİN COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ 23
ASYA'DA TÜRK SANAT VE KÜLTÜRÜNÜN DOĞUP YAYILDIĞI ÖNEMLİ BÖLGELER 25

**ORTA VE İÇ ASYA'DA DEVİRLER,
BOZKIR KÜLTÜRÜ VE PROTO-TÜRKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI**

İÇ ASYA'DA PALEOLİTİK DEVİR 31
Pekin Adamı 31
Paleolitik Dönem Kültürü ve Sanatı 34
İÇ ASYA'DA MEZOLİTİK DEVİR 38
İÇ ASYA'DA NEOLİTİK DEVİR (PROTO–TÜRK KÜLTÜRÜ VE SANATININ DOĞUŞU) 39
İsakovo, Serovo, Kitoi ve Glazkov Kültürleri 39
ORTA VE İÇ ASYA'DA KALKOLİTİK VE MADEN DEVİRLERİ (PROTO-TÜRK KÜLTÜR VE SANATI) 42
Afanasyevo (Afanasievo) Kültürü 42
Okunyev (Okunev veya Okunevo) Kültürü 46
Andronovo Kültürü (Tunç Çağı) 49
Karasuk Kültürü 54
Tagar ve Taştık Kültürleri 59
BATI ORTA ASYA'DA ERKEN KÜLTÜRLER VE PROTO-TÜRK SANATIYLA İLİŞKİLERİ 64

HUN (HSİUNG-NU) SANATI

HUN SANATI VE ARKEOLOJİSİNE DAİR ÇALIŞMALARA KISA BİR BAKIŞ 83
HUN DEVRİ MİMARİSİ 86
Kurganlar 87
Kurgan Mimarisi Örnekleri 98
HUN DEVRİNDE YERLEŞMELER VE KONUTLAR 123
TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNİN MİMARİ SİMGESİ ÇİN SEDDİ 137
HUN DEVRİNDE HALILAR VE DOKUMALAR 141

HUN MADEN SANATI 150
Hun Sanatı'nın Bir Şaheseri: Kargalı Diademi 152
Hun Tunç ve Bakır Tören veya Kurban Kazanları 161
HUN DEVRİNDE AHŞAP ESERLER 164
HUN KERAMİK SANATI 166
HUN DEVRİNDETAŞ ESERLER-HEYKELLER 167
KAYA RESİMLERİ 169
TÜRK HAYVAN ÜSLUBU VE HUNLAR 170

GÖKTÜRK (KÖK-TÜRK) SANATI

GÖKTÜRKLER ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR 185
GÖKTÜRK ŞEHİRLERİ 188
MESKENLER 192
KURGANLAR VE MEZAR KÜLLİYELERİ 193
YAZITLAR, YAZILAR 204
GÖKTÜRK RESİM SANATI 213
Kaya Resimleri (Petroglifler) 213
Duvar Resimleri 224
GÖKTÜRK HEYKEL SANATI 233
Göktürk Heykel Sanatının Kaynakları 233
Göktürk Heykellerinin Yoğun Olduğu Bölgeler 234
Göktürk HeykellerininKavramsal Bakımdan Farklı Grupları 235
Göktürk Heykellerinin Yapım Malzemeleri ve İkonografik Özellikleri 236
Elinde Kadeh-Kap Tutan İnsanları Betimleyen Heykellerin İkonografisi Hakkında Bazı Düşünceler 241
Göktürk Heykel SanatınınÇağdaşlarına ve Sonraki Dönemlere Etkisi 248
GİYİM-KUŞAM 249
MADENİ ESERLER 250
GÖKTÜRK DEVRİ KERAMİK SANATI 252

ESKİ UYGUR SANATI

UYGUR SANATININ KAYNAKLARI 268
UYGUR ŞEHİRLERİ 275
UYGURLARDA MİMARİ 283
Külliyeler, Manastır ve Tapınaklar 283
Mezar Anıtları ve Saraylar 291
Uygur Karızları 294
UYGUR RESİM SANATI 297
UYGUR HEYKEL SANATI 312
UYGUR SANATINDA İKONOGRAFİ VE İKONOLOJİ 318
Çeşitli Konular ve Simgeler 318
Budist Tanrılar, Yarı-Tanrılar, Ruhlar 323
Buddha'yla ilgili Efsane veya Masallardan Örnekler 329
Manici Mitoloji 339

ORTA ASYA, OSMANLILAR ÖNCESİ KUZEY KARADENİZ VE DOĞU AVRUPA'DA SANAT TARİHİ AÇISINDAN VARLIK GÖSTEREN DİĞER TÜRK TOPLULUKLARI

ORTA ASYA 352
Tabgaç Sanatı 352
Akhunlar, Kırgızlar, Oğuzlar 356
KUZEY KARADENİZ VE DOĞU AVRUPA TÜRK DEVLETLERİ 360
İskit-Sarmat Sanatı ve Türk Sanatıyla Ortaklıkları 360
Avrupa Hunları (MS IV-V. yüzyıllar) 368
Avrupa Hunları Tören Kazanları 373
Avarlar 374
Hazarlar 380
Eski Bulgar Sanatı 383
Peçenekler ve Kumanlar 384

SON SÖZ 395
HARİTA LİSTESİ VE KAYNAKLARI 399
ÇİZİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI 400
RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI 404
RENKLİ RESİM LİSTESİ VE KAYNAKLARI 407
KAYNAKÇA 413
DİZİN 431

ÖN SÖZ

Türk sanatı alanında çalışanlar ve bu konuyu merak eden genel okuyucu kitlesi için yazdığımız ve Kabalcı Yayınevi tarafından 1998 yılında basılan *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si* adlı kitabımız bir ölçüde de olsa İslamiyet öncesi Türk sanatına dair temel bilgi ihtiyacını karşılama işini başarıyla yerine getirdi. Şimdi daha ayrıntılı bir kitap olarak bu çalışmamızı hazırladık. Yayımlanmış olan kitabın yöntemi kullanılmakla birlikte, bu araştırmamızda kitabı adeta yeniden yazdık ve konuları ayrıntılı olarak ele almaya özen gösterdik. Zannederim ki bu eser, İslamiyet öncesi Türk sanatı hakkında Türkiye'de yazılmış en kapsamlı bilimsel yayım olmuştur ve kendi alanında büyük bir boşluğu dolduracaktır. Böylece araştırmalarımızı sürdürdüğümüz "erken devir Türk sanatı" alanında Türk sanat tarihine bir nebze katkıda bulunmuş olabilirsem kendimi mutlu sayacağım.

Çalışmalarım sırasında bütün sıkıntıları göğüslememde yardımcı olan eşim, sanat tarihçisi Yrd. Doç. Dr. Tülin Çoruhlu'ya, bu ve benzeri çalışmalarımdan ötürü kendilerine yeterince ilgi gösteremediğim ancak her zaman bana cömertçe sevgilerini sunmuş olan oğlum Bilgehan ve kızım Elif Çiçek'e, beni teşvik eden sanat tarihçisi dostlarıma, değerli öğrencilerime ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Yaşar Çoruhlu
Küçükyalı, İstanbul, 2005

İKİNCİ BASKI İÇİN ÖN SÖZ

Erken Devir Türk Sanatı kitabımız, halen Türkiye'de konusu itibariyle en ayrıntılı ve bilimsel yayın olma özelliğini korumaktadır. Bu kitapta, kendimize göre öngördüğümüz bir kronolojik eksen gözeterek öncelikle İç Asya ve Orta Asya'da sanat ve kültürün nasıl ortaya çıktığı, Bozkır kültürünün ne şekilde oluşarak Ön Türk Sanatı'nın (=ProtoTürk) doğduğu ve özellikle demir devrinden itibaren ve bilhassa Asya Hunları ile Türk Sanatı'nın nasıl geliştiği, Göktürk devrinde bu gelişime bağlı olarak ama bazı değişik karakteristik yönleri olmak üzere Türk Bozkır Sanatı'nın Hunlardan sonra ikinci defa klasik özellikleriyle Orta ve İç Asya'da pekişerek hangi özellikleri sonraki devirlere aktardığı, bilhassa 2. Uygur dönemi ile Türk Sanatı konularına Budizm ve Manihaizm ikonografisini yansıtan sanatsal ürünlerin nasıl girdiği çeşitli önemli eserlerden örnekler vermek suretiyle ele alınmaktadır.

Konular çeşitli yönleriyle açıklanmaya çalışılırken mimarlık ve el sanatlarına ilişkin sanat eseri grupları genel hatları ve zaman zaman da ayrıntılara girilerek ele alınmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Türk Sanatı'nın erken devirleriyle bir bütünlük arzeden ancak büyük devletler teşkil etmemiş bir kısım Türk toplulukları ile Avrupa Hunları ve Doğu Avrupa Türk topluluklarının sanatlarına da kısaca değinilmeye gayret edilmiştir.

Kitabımızın bu elinde tuttuğunun yeni baskısında fark edilen bazı küçük hatalar düzeltilmeye çalışılmış ve kimi bazı yeni bilgilere yer verilmiş ve ayrıca görsel malzeme de renkli resimler ilave edilerek sayıca arttırılmaya çalışılmıştır.

Dileğim, kitabımın bu ikinci baskısıyla da bu alana yeni girenlere, araştırmacılara ve öğrencilere bir temel başvuru kitabı olarak yararlı varlığını sürdürmeye devam etmesidir.

Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu

İstanbul / Aydınevler, 10.11.2013

ÜÇÜNCÜ BASKI İÇİN ÖN SÖZ

"Erken Devir Türk Sanatı"nı konu edinen kitabımızın ikinci baskısı da kısa sayılabilecek bir süre içinde tükendi. Bu durum Türk toplumunda, Türk Sanatı ve Medeniyeti'nin İç asya ve Orta asya'da gelişen erken devirlerine ilginin yavaş ama sürekli bir biçimde arttığının bir kanıtı olarak gösterilebilir. Türk halkı artık Avrasya'da en azından beşbin yıldan beri yayılmış ve bugün de Avrasya'nın yoğunluklu olarak orta bölgelerinde yaşamını sürdüren Türklerden oluşan büyük bir dünyanın bir parçası olduğunu öğrenme ve kabul etme yoluna girmiştir. Türkiye Türk halkı, İslâm dönemi Türk Medeniyeti yanında bu geleneğin öncesinde ve çağdaşı olarak, hatta günümüze kadar da ulaşmış, farklı ancak yine de belirli oranlarda Türk İslâm geleneğiyle bütünleşen, başkaTürk medeniyet anlayışlarının da bulunduğunu ve aslında, tüm bunların mirasçısı olduğunu anlayacak ve bu gerçekleştiğinde geleceğin başat toplumlarından biri olarak ortaya çıkacaktır.

Erken Devir Türk Sanatı kitabımız bu alana yeni girenler, uzman araştırmacılar için bir temel ama aynı zamanda ayrıntılı el kitabı olma niteliğini sürdürürken bir yandan da Türklük bilincine katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Kitabımızın 3.baskısı yayınevi sahibi sayın Sabri Kabalcı ve yayın sorumlusu sayın Murat Ceyişakar'ın da uygun görmesiyle birinci hamura basılmıştır. Kendilerine kitabın daha iyi bir baskı ile çıkması yolunda gösterdikleri titizlikten dolayı teşekkür ederim. Ayrıca bu baskı metnini imla açısından yeniden gözden geçiren MSGSÜ Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi müdür yardımcım uzman Halenur Katipoğlu'na da katkıları için teşekkür ederim. 3. Baskının metnine yazıtlar ile ilgili kimi bazı ilaveler ve Bilge Kağan Külliyesi kısmına kısa bazı cümle veya kelime öbeği ilaveleri dışında dokunulmamıştır.

Kitabımın yeni baskısının da öğrencilere, ilgili bilim alanına yeni girenlere ve uzman araştırmacılara faydalı olmaya devam etmesini diliyorum.

Yaşar Çoruhlu

Kartal, İstanbul, 03.09.2016

DÖRDÜNCÜ BASKI İÇİN ÖN SÖZ

İç Asya'da Türk Sanatının doğuşu ve gelişimini içeren ve ana başlığı ile dahi bir iddiayı dile getiren *Erken Devir Türk Sanatı* kitabımız oldukça uzun süre geçmiş olmasına rağmen, konusunda ondan daha iyi bir kitap çalışması yapılamamış olması nedeni ile, Türk Sanat Tarihi bilim alanındaki yerini korumaktadır. Zaman içerisinde Erken devir Türk sanatının çeşitli alanlarında makale ve kitap boyutunda yeni çalışmalar ortaya koymanın yanı sıra, erken dönemin önemli konularını bir arada ele alan bu kitabı da her yeni baskısında gözden geçirerek ve küçük de olsa kimi bazı ilavelerde bulunarak temel şekliyle muhafaza etmeye özen gösterdik.

Türklerden önceki, Taş Devri'nden itibaren Ön-Türklere kadar olan süreci, taban oluşturması bakımından kısaca ele alarak, Ön-Türk ve Türk devirlerine geçtik ve sonrasında büyük oranda kronolojik olarak davranmak suretiyle Türk sanatının çeşitli konularını genel hatları ile incelemeye çalıştık.

Kitabımızın bu baskısında da yöntemsel bakış açımızı değiştirmedik. Kitaptaki bölümlerin sınıflandırılması, Avrupalı bilim insanlarının yarattığı bakış açısından ziyade, bizim Türkleri ve Türk sanatını ana eksen yaptığımız anlayışımıza yönelik olarak ele alınmıştır. Örneğin Rus bilim insanları İç Asya ve Orta Asya'nın batı kesimlerinde, kabaca MÖ IX. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar olan sanatsal geleneği, İskit/Saka olarak belirlerken; biz İskit/Sakaları daha çok Urallara yakın alanlardan Kuzey Karadeniz'e kadar uzanan alanlara yayılmış topluluklar olarak kabul ettik. Çünkü her ne kadar bahsedilen tarihlerde İç Asya ve Orta Asya'nın batı kesimlerine yayılan toplulukların İskit/Sakalar olduğu söyleniyorsa da bu Hint-Avrupalılık teorisine bağlı olarak üretilen bir savdan öteye gitmemektedir.

Eski kaynakların İskit/Iskitya gibi adlarla andığı bu bölgelerde gerçekten İskit/Saka adlı ayrı bir topluluğun yaşadığına dair yeterli tarihsel veya arkeolojik kanıtlar yoktur. Çünkü bu adlar benzer biçimde yaşayan toplulukların tümü için bir genel isim olarak kullanılmıştır. Biz bu bölgelerde ve adı geçen tarihlerde söz konusu bölgelere yayılan toplulukların Ön-Türklerin (Proto-Türk) gruplarından insanlar olduğunu düşünmekteyiz. Eski Çin kaynakları Hunların (Hiung-nu/Hsiung-nu) atalarının MÖ II. bine kadar erken tarihlerde Ön-Türk topluluklarının içinde yaşadığını teyit ediyorlar. Bu durumda III. yüzyılda Büyük Hun Devleti kurulana kadar olan zaman içerisinde, Hun Devleti'nin oluşma sürecinin MÖ IV. yüzyıla kadar indirilebileceğini düşünerek ve sonuçta İskit veya Hun hepsinin

aynı Ön-Türk boyları içinden çıktığını kabul ederek, kitabımızın bazı yerlerinde bu iki gruba ait olduğu söylenen kimi kurganlar ve içinden çıkan eser örneklerini birlikte ele aldık. Bu anlayışımızı kitabın yeni baskılarında da değiştirmedik.

Bununla birlikte Rus arkeologlarının başını çektiği bir grup, bizim bir arada ele aldığımız bu eserleri (MÖ V.-IV. yüzyıla ait olanları), 20 sene öncesine kadar hiç bilinmeyen, "Pazırık Kültürü" adlı yeni bir kültür ismi ile birlikte anmaya başladılar. Kendi yöntemleri açısından makul gibi görünen bu durum, Türk sanatının erken devirlerini aydınlatmak hususunda bize pek yardımcı olmuyor. Böylece icat ettikleri bu yeni kültürü, Ön-Türkleri dışarıda tutarak (Hint-Avrupalı olduklarını iddia ettikleri İskitlere aidiyetlerini de ileri sürmek suretiyle), Türk sanatı alanından uzaklaştırmış oluyorlar. Buna rağmen biz de yavaş yavaş kendi teorimizi geliştirmeye ve yerleştirmeye çaba gösteriyor, çeşitli ulusal ve uluslararası bilimsel sempozyum veya kongrelerde bu anlayışı savunan çalışmalarımızı ileri sürüyoruz. Bu konulara yeni yeni ısınan arkeolog meslektaşlarımız arasında da konuyu "Türk Altay Kuramı" başlığıyla kuramsallaştırmaya çalışan bilim insanlarımız da ortaya çıktı. Bilim, sürekli gelişen bir varlık gibi ilerlemeye devam ediyor.

Elinizdeki bu kitap aslında çok detaylı olarak ve ayrı ayrı kitaplar hâlinde incelenebilecek, "Erken Devir Türk Sanatı" alanının konularını, hacimli bir tek cilt içerisinde ele almak ve böylece de bir arada temel bir "Erken Devir Türk Sanatı" zemini oluşturacak şekilde okuyucuya sunmak amacıyla tasarlanmıştı. Çalışmamız aynı işlevini şimdi de sürdürüyor. Hâlihazırda Türk İslam sanatları hariç başlangıcından Orta Çağ'a kadar olan Türk sanatının belli başlı devrelerini bu kitabın içerisinde görmek mümkündür.

Kitabımızın bu yeni baskısı Ötüken Neşriyat tarafından gerçekleştirildi. Editör Göktürk Ömer Çakır'ın yanı sıra, kitabın hazırlanmasında ve mümkün olduğunca hatasız olarak basılarak okuyucuya sunulmasında büyük emeği geçen Fatma Konal'a ve yayınevinin diğer yetkililerine çok teşekkür ediyorum.

Serüven devam ediyor.

Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU
27.08.2020
Aydınevler-İstanbul

GİRİŞ

TÜRK ÜLKELERİNİN COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ

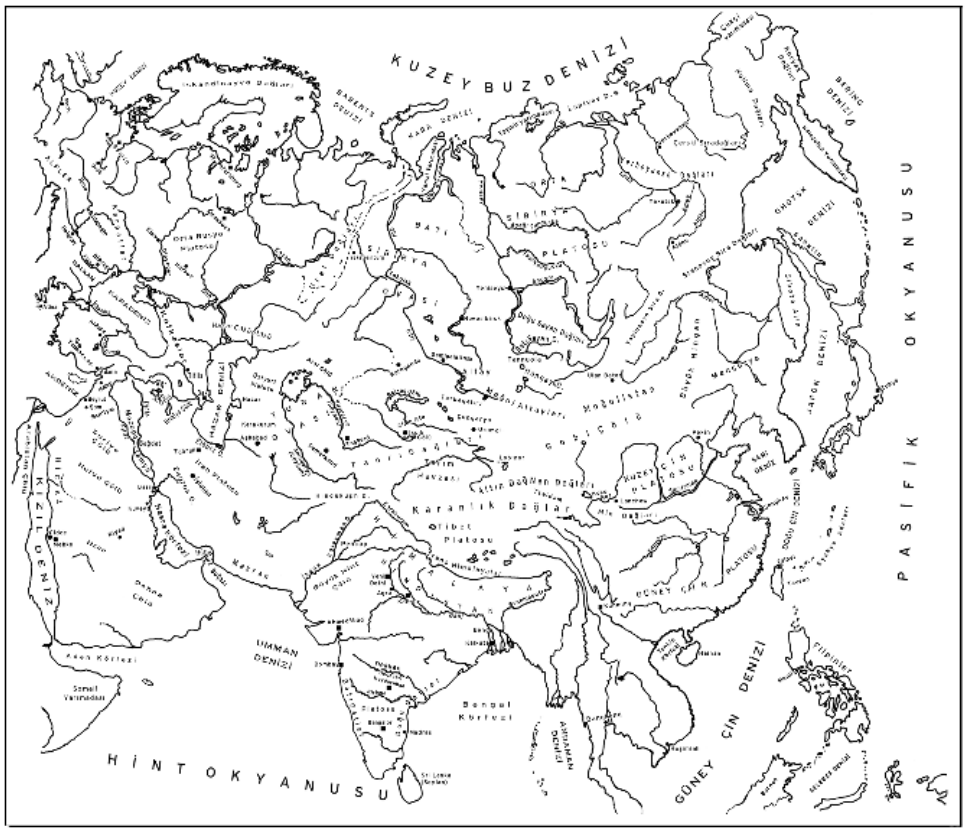
Coğrafi açıdan ele alındığında, Asya'nın yüksek sıradağlar ile bu dağlar arasındaki havzalar, platolar, ovalar ve çöllerin yarattığı zorlu doğa şartlarına sahip olduğunu görürüz. Anadolu ve İran platolarında batıdan başlayan sıradağlar Hint Altkıtası'nın kuzeybatısında Hindikuş Dağlarıyla iki büyük kola ayrılır: güneyde Himalayalar ve Kuenlun Dağları Çin Hindi'ne doğru uzanırken; kuzeyde Tanrı Dağları, Altay ve Sayan Dağları Asya'nın kuzeydoğusunda Bering Boğazı'na dek ulaşır. Asya'nın önemli plato ve ovaları arasında Anadolu ve İran platoları, Tibet, Ordos, Mançurya, Sibirya ovaları, İndus-Ganj ovası, Tarım Havzası, büyük Çin ovalarının isimleri sayılabilir.

Anadolu'dan Asya'nın kuzeydoğusuna açılan bir yelpazede Kızılırmak, Dicle ve Fırat, Seyhun ve Ceyhun, kuzeyde Ob ve onun kolu olan İrtiş, Orta Sibirya'nın batısında kolları kuzey Moğolistan'a kadar uzanan Yenisey ve Lena ile bunların kolları, Hindistan'daki İndus ve Ganj, Çin'deki Sarı Irmak, Asya'nın en önemli akarsularıdır. Anadolu'dan itibaren Van Gölü, İran'da Urmiye Gölü, Özbekistan'ın kuzeyinde Aral Gölü ve bu göl ile Karadeniz arasında kalan Hazar Gölü (Denizi), Kazakistan'da Balkaş Gölü ve Moğolistan'ın kuzeyindeki Baykal Gölü Asya'nın en büyük gölleridir.

Fiziki coğrafyasının özellikleri Asya'da çeşitli iklim şartlarının oluşmasına yol açmış, buna bağlı olarak da bitki örtüsü ve faunasının gelişimini de etkilemiştir. Kıtanın dağlık yapısı gece ve gündüz sıcaklık farklarının fazla olduğu, kurak ve sert iklim tipini doğurmuştur. Sıradağlar tarafından korunan bozkırlar ve çöller de doğa şartlarının zorluğunu, iklimin sertliğini arttırmıştır. Bu nedenle sıradağların bulunduğu kısımları yağış alan –ancak iç bölgeleri bozkır veya çöl olan– Arabistan, Suriye, Anadolu ve İran'dan farklı olarak Sibirya'da uzun kışlar yaşanır. Bu bölgede kuzeyden güneye doğru tundralar, taygalar ve bozkırlar uzanır. Akdeniz iklimleri –yazlar kurak ve sıcak, kışlar ılık ve yağışlı– Anadolu ve Suriye'de dar bir kıyı şeridinde görülür. Hindistan, Çin, Çin Hindi ve Japonya gibi Muson ikliminin yer aldığı bölgeleri bir yana bırakırsak, özellikle çöllerde kışlar son derece sert, yazlar ise kurak geçer ve buralarda gece ile gündüz arasındaki ısı farkı da oldukça büyüktür.[1]

---

[1] Asya'nın fiziki coğrafyası için bkz. Talib Yücel, *Asya Coğrafyası*, Ankara 1960; Necdet Tunçdilek, *Güneybatı Asya, Fiziki Ortam*, İstanbul 1971; Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası," *TDEK*, Ankara 1976, s. 6-45; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986, s. 13-39; T. Ahmet Ertek, "Asya Fiziki ve Beşeri Coğrafya," *TDVİA*, c. 3, İstanbul 1991, s. 506-511 vb.

Harita 1. Avrasya'nın fiziki durumunu gösteren harita (Yaşar Çoruhlu).

ASYA'DA TÜRK SANAT VE KÜLTÜRÜNÜN DOĞUP YAYILDIĞI ÖNEMLİ BÖLGELER

Türklerin ilk yurdunun uçsuz bucaksız Asya topraklarında hangi bölgesinde olduğu bilim adamları arasında sürekli tartışmalara yol açmıştır.

Yabancı bilim adamlarının yaptığı çeşitli araştırmalarda Türklerin ilk yurdu olarak, Altaylar bölgesi, Baykal Gölü'nün doğusu, Mançurya, Güney Moğolistan, Kuzeybatı Asya, Aral Gölü çevresi, Tanrı Dağları (Tiyen Şan) gibi çok çeşitli bölgeler önerilmiştir.[2] Türk bilim adamları ise daha ziyade, Tanrı Dağları ve Altay Dağlarından Baykal mıntıkasına kadar uzanan toprakları Türklerin ilk yerleştiği yerler olarak kabul etme eğilimindedirler.

Zeki Velidi Togan Türklerin anayurdunun Tanrı Dağlarının kuzey ve batı yamaçları ile Aral Gölü mıntıkasında olduğunu düşünmekteyken, İbrahim Kafesoğlu ise Türklerin ilk anayurdunun Andronova kasabası etrafında (MÖ 1700-1200), daha önce "Afanasyevo" kültürünün yer aldığı bölgede olduğunu ve Türklerin buradan zamanla bütün Asya'ya yayıldığını kabul etmektedir. Görüldüğü gibi iki bilim adamımızın tezi kısmen birbirine yakın bölgeleri ifade etmektedir. Merhum Prof. Dr. B. Ögel Orta Asya kaynaklarına ve buluntularına göre yazdığı eserinde Türk insanının prototipini, MÖ 1700 tarihinden itibaren Altay ve Tanrı Dağlarına yayılan ve Andronovo insanı olarak adlandırılan bir ırkın teşkil ettiğini ileri sürmektedir. Bu nedenle ona göre Türklerin anayurdunun bu bölgelerde aranması gerekir.[3]

Ögel'in bu görüşü akla yatkındır; ancak yine de Türklerdeki Kuzey Geyiği (rengeyiği) gibi bazı hayvan kültleri ve birtakım arkeolojik materyaller Türk topluluklarının en azından bir kısmının ilk yurdunun daha kuzeyde olduğunu ve burada yaşayan toplulukların atalarının zamanla Altay bölgesine göç etmiş olabileceğini de düşündürebilmektedir.[4] Anlaşılan odur ki Türk tipi, Avrupalı insan tipi ile Mongoloid insan tipinin –coğrafi bölgeye göre baskınlık oranları değişerek– erken çağlardan itibaren karışımından oluşmaktadır. Başka bir ifadeyle beyaz ırkın hususiyetlerini gösteren nüfusun fazla olduğu

---

2 A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981 (3. baskı), s. 9-10.

3 A. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 10; İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslâm Sentezi*, İstanbul 1985, s. 4-5; B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 1988, s. 7.

4 Bende bu görüşün uyanması Stryzgowski sayesinde oldu. J. Stryzgowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi," *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi*, 1974, s. 1-118; aynı müellif, "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buzul Devrindeki Menşei," *Ülkü*, c. IX, no. 49, Mart 1937, s. 11-25.

ORTA VE İÇ ASYA'DA DEVİRLER, BOZKIR KÜLTÜRÜ VE PROTO-TÜRKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

İÇ ASYA'DA PALEOLİTİK DEVİR

Türk sanatı ve arkeolojisi kaynak olarak Orta ve İç Asya'da prehistorik devirlerden itibaren meydana çıkan sanat unsurlarını ihtiva eden ve çeşitli isimlerle anılan kültürlere dayanır. Orta ve İç Asya'nın erken devirlerinde oluşan materyaller bozkır kültürünü meydana getirdikten sonra, önce Hunların atalarının ve diğer proto-Türklerin sanat ve arkeolojisini oluşturmuş, ardından da Hun sanatı ve arkeolojisini meydana getirmiştir. Bütün İç ve Orta Asya'yı bir birlik haline getiren Hunlar bu birliği kültür ve sanat alanında da gerçekleştirmişlerdi.[1]

Türk sanatı ve arkeolojisinin köklerinin Kuzey Asya'da (Sibirya) bulunduğunu ve buz devrine kadar indiğini düşünen J. Stryzgowski'den bu yana, erken devir Türk kültürü, sanatı ve arkeolojisi konusunda yapılan çalışmalarda pek fazla ileriye gidilememiştir. J. Stryzgowski'nin bu cüretkâr yorumu[2] Türk sanat tarihçileri ve arkeologlarını harekete geçirmesi gerekirken, umulanın aksine fazla bir yankı uyandırmamıştır. Bu nedenle günümüzde bile Türk sanatının ve arkeolojisinin erken devri yeterince aydınlatılamamıştır.

Pekin Adamı

Orta ve İç Asya'nın paleolitik devrine Sinanthropus Pekinensis denilen prehistorik insan tipinin kalıntılarıyla başlayabiliriz. Türk sanat ve arkeolojisinin her dönemde bu bölgeyle ilişkisi olması bakımından bu insan tipi de bizim için son derece önemlidir. Sibirya'ya yakın bir bölge olan Peiping civarında Şu-ku-tiyen (Choukoutien) mağaralarında bulunan bu insan tipinin kalıntıları birçok bilim adamı tarafından ele alınmış ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

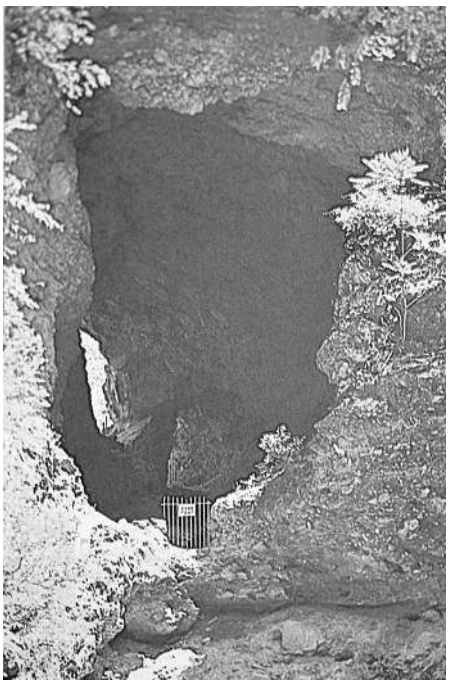
L.S.B. Leakey'e göre, Asya'da Himalayalardaki 2. ve 3. buzul devirleri arasında kalan buzullar arası dönemdeki Soan kültürü, Burma'daki Aniatian kültürü, Java adasındaki Patjitanien adı verilen "el baltası kültürü" ile Şu-kutiyen kültürü arasında ilişkiler vardır. Ona göre bunlar ilkel Asya kültürünün bölgesel farklılaşmaları sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Yine ona göre bu ana kültürün Avrupa ve Afrika'daki Şel-Aşöl kültürünün Orta Aşöliyen

---

1 Y. Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 17.

2 J. Stryzgowski, *Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*, s. 98-118; aynı yazar, *Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei*, s. 11-25. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Selçuk Mülayim, "Sanat Tarihinin Attilası Josef Stryzgowski," *STAD*, c. 8, İstanbul 1990 Ağustos, s. 65-69.

evresi ile Avrupa'nın Klaktoniyen ve Afrika'nın Hop Fauntın kültürleriyle çağdaş olma ihtimali vardır.[3] Okladnikov da, Batı Avrupa'nın Aşelyen (Acheulan) devri insanına benzeyen Sinanthropus'un Issık Göl-Narın yolu üzerindeki Archa Nehri üstünde ve Tanrı Dağları yükseltilerinde bulunmuş ilkel çakıltaşı kültürleriyle de ilgisinin bulunması gerektiğini belirtmektedir.[4] L.S.B. Leakey'in eserinde ve başka birçok yayında Pekin Adamı ve kalıntılarının nasıl bulunduğuna ilişkin ayrıntılı açıklamalar vardır.

Resim 1. Choukoutien mağarasından bir görünüş (Derek Roe, *The Handaxe Makers*, CEA, 1980).

İsveçli jeolog Dr. S.G. Andersen 1918 yılında Peiping bölgesinde kalker çökeltileri üzerinde araştırma yaparken bu çökeltilerde fosillerin varlığını fark etmiştir. 1921 yılında başka bilim adamlarıyla buraya gelen jeolog zengin fosil breşleri üzerine araştırma yaparken maden filizlerinin içinde bazı kuartz parçalarına rastlamıştır. Ancak o bölgede kuartzın bulunmadığını bilen bilim adamı söz konusu kuartzın buraya bir ilkel insan tarafından getirilmiş olması gerektiğini ileri sürmüştür.

Bu araştırmaya katılan Dr. Otto Zadansky 1921 yılı sonunda ve 1923 yılında kazılar yapmış ve burada bulduğu, memelilere ait fosilleri incelenmek üzere İsveç'in Upsala kentine göndermiştir. Böylece 1926'da elde edilen bulgular Pekin'de yapılan bilimsel bir toplantıda açıklanmıştır. Bu toplantının ardından hemen harekete geçen Çinliler Çin Jeolojik Araştırmalar Bürosu ve Peiping Birleşik Tıp Fakültesi eliyle Dr. Davidson Black'in başına getirildiği araştırmalara başladılar. Daha sonra Black'in ölümü üzerine heyet başkanı olan Prof. Weidenreich tarafından yapılan araştırmalar sırasında, Pekin Adamının kalıntıları bulunmuştur. Çin-Japon savaşları sırasında bu kalıntılar kaybolmuşsa da, elimizde onlarla ilgili yeterli bilgi vardır.

Davidson Black, Homo Sapiens'ten önemli farklılıklar gösteren bu tipe, bazı bakımlardan Java'da bulunmuş olan Pitekantropus grubuna benzediği için Sinanthropus Pekinensis adını vermiştir; ancak bugün ayrı bir tür olarak

[3] L. S. B. Leakey, *İnsanın Ataları*, Ankara 1988 (2. baskı), s. 73.

[4] A. P. Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*, Cambridge-Massachusetts 1959, s. 1.

kabul edilen bu kalıntıların adının Pitekantropus Pekinensis olması gerektiği iddia edilmektedir. İlk araştırmaların yapıldığı sıralarda araştırmacılardan Prof. Weidenreich ise Pekin Adamının Homo Sapiens'in atası olduğunu ileri sürmüştü; ancak günümüzdeki çalışmaları yürütenler bu kalıntıların Orta Pleistosen'e ait olduğunu düşündüklerinden bu fikri pek kabul etmemektedirler.[5]

Satır türü kaba veya bıçak türü ince parçalardan oluşan çeşitli taş aletleri kullanan insanlara ilişkin kalıntıların bulunduğu mağarada yapılan araştırmalar sırasında zaman içinde kırk kadar insan fosili bulunmuştur. Calvin Wells'e göre (Pekin Adamının) "... kafatası sığası küçük (850-1050 cm^3 civarında), alın bölgesi geriye doğru basık ve yassıdır. İki yandaki göz arkası ön kemikleri arasındaki uzaklık, çağdaş insanınkine göre çok dardır. Kaş (göz) kemerleri iri kemikli, yukarı doğru çıkıntılı ve göz, çukurlarından ileri fırlamış durumdadır. Alt çene kemiği iri yapılı ve ucunda modern insan tipindeki menton çıkıntısından yoksundur ..."

Pekin Adamının dünya kültürü için en önemli yanı ateşi ilk kez düzenli bir şekilde kullanmasıdır. Söz konusu husus bu bölgede ateş yerlerinin bulunmasından ve mağaradaki binlerce hayvan kalıntısından anlaşılmaktadır. Ateşin pişirmede kullanılışı o dönem için çok önemlidir; bu husus yırtıcı hayvanlarla mücadelede çok etkili olmuş, küçük aile grupları büyük ana gruptan ayrılma cesaretini göstererek sosyal gelişime katkıda bulunulmuştur ve aile içinde ensest yasağı ortaya çıkmıştır. Ateşin kullanımı yiyecek kültürünün gelişmesinde de etkili olmuştur. Böylece yemeklerin pişirilmeye başlanmasıyla beraber çene kemiklerinin baskısı azalınca kafatası daha büyük bir beynin içine sığmasını sağlayacak biçimde genişlemiş olmalıdır.[6] Yaklaşık 500.000 yıl yaşında olan Pekin Adamının bir diğer özelliği de yemek gelenekleri içinde yamyamlığın da bulunmasıdır.[7]

Burada bulunan insan kalıntılarını dört yetişkin, bir ergin ve iki çocuk olarak sıralayan ve belki de bunların bir aileyi teşekkül ettiğini belirten Şevket Aziz Kansu'ya göre üst mağaradaki insan kalıntılarının ortak özellikleri Homo Sapiens grubundan Cro-Magnon insanlarına işaret etmektedir.[8]

Chou K'ou Tien'in (Şu-ku-tiyen) üst katlarında, geç üst paleolitik devreye ait Homo Sapiens kafataslarına da rastlandığı diğer araştırmacılar tarafından da ifade edilmiştir.[9] Bazı araştırmacılar mağarada Çin'deki Lan-Tien'de olduğu gibi Homo Erectus kalıntılarının bulunduğunu ileri sürer.[10]

---

5 L. S. B. Leakey, *İnsanın Ataları*, s. 166.

6 Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, İstanbul 1984, s. 18-19; Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji-Tanrının Maskeleri*, Ankara 1992, s. 383.

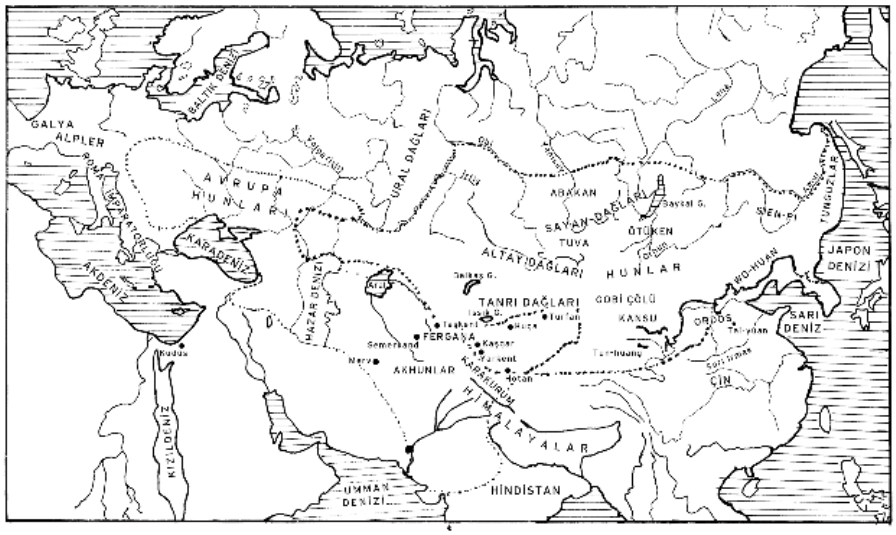
7 Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*, Ankara 1993, s. 383. Pekin Adamının başka özellikleri için bkz. s. 382.

8 Şevket Aziz Kansu, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, c. 1, Ankara 1986, s. 145.

9 L. S. B. Leakey, *İnsanın Ataları*, s. 176.

10 David ve Ruth Whitehouse, *Archaeological Atlas of the World*, Londra, 1975, s. 22.

HUN (HSİUNG-NU) SANATI

Harita 7. En geniş sınırlarıyla Asya Hun (Hsiung-nu) Imparatorluğu.

Hunların (Hsiung-nu) sanatından söz ederken bir ön kabulle hareket etmek durumundayız. Çünkü proto-Türkler grubu içine giren ve Çin kaynaklarının MÖ 2000'den daha erken tarihlere kadar dayandırdığı[1] Hunların atalarının sanatından değil, siyasi bir birlik oluşturan ve MÖ 244-MS 216 tarihleri arasında –veya en erken IV. yüzyıldan itibaren– varlığını sürdürmüş Büyük Hun İmparatorluğu'nun hâkim olduğu topraklarda geliştirilen sanattan –ve arkeolojiden– söz edeceğiz. Ancak söz konusu devletin kurulmasından önceki zamanlardan söz etmiyor olmamız Hunların daha erken dönemlerde bir sanatlarının varolmadığı anlamına gelmemektedir.

Ağırlık merkezinin, Orhun-Selenga ırmakları ve Ötüken havalisi, Ongin Irmağı üzerindeki Karakurum ile Ordos bölgesi arasında olduğu anlaşılan Hun siyasi birliği zamanla bütün Orta ve İç Asya'yı egemenliği altına almış ve bu geniş bölgelerde ilk defa bir kültür ve sanat birliği kurmuştur (bkz. Harita 7). Daha erken devirlerde doğrudan veya dolaylı olarak proto-Türklerle de ilgili olan ve daha evvel ele aldığımız, değişik isimlerle anılan kültürler kısmi kültür ve sanat bölgeleri meydana getirmişlerdi.[2]

---

1 Cevat Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul 1990, s. 17.

2 Bu kültürler ve Proto-Türk sanatı konusundaki rolleri için genel olarak bkz. Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 17-41.

Zamanla genişleyen Hun toprakları doğuda Kore'ye kuzey'de Baykal Gölü, Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral Gölü'ne, güneyde Çin'de Wei Irmağı, Tibet Yaylası-Karakurum Dağları hattına ulaşmıştır.[3]

Dolayısıyla bu sınırlar Hun sanatına ve arkeolojisine ait materyalin nerelerde aranabileceğini göstermektedir.

[3] İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986, s. 60, 56-67; Hunlar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I-II, Ankara 1981.

HUN SANATI VE ARKEOLOJİSİNE DAİR ÇALIŞMALARA KISA BİR BAKIŞ

Hun devri üzerine bilgiler veren çeşitli resmi Çin tutanakları, seyyahların, din adamlarının ve elçilerin erken dönemlerdeki raporlarını bir tarafa bırakırsak –ki bu kaynakların önemli bir kısmı Hunlardan sonraki devirler hakkında bilgi verir– Hun dönemiyle ilgili çalışmaları daha ziyade XVII. yüzyılda başlatmak gerekir.

Bu yüzyıldan itibaren çeşitli nitelikte ve farklı meslek gruplarından insanlar Hun kurganları ve eserlerinin bulunduğu çevrelere gitti. Bununla birlikte bu ilk çalışmaları bilimsel olarak nitelemek pek mümkün değildir. Daha ziyade maddi çıkarlar gözetilerek yapılan bu faaliyetlerin çoğu kaçak arkeolojik kazılardı. Bu duruma ilk yasal engelleme Çar I. Petro'dan (1682-1725) geldi. Bir ihbar üzerine, kaçak kazılarla elde edilen değerli altın sanat eserlerine el konuldu.

Bu arada çoğu proto-Türklere ve Hunlara ait kurganların talan edilmesine devam ediliyordu. Bulunan eserler satılıyor veya altın potalarında eritiliyordu.

Aslında çar Büyük (Deli) Petro'nun bu altın eşyalara ilgisi 1712 gibi çok daha erken bir tarihte başlamıştı. Bu dönemde Batı Sibirya genel valisi olarak tayin ettiği prens Matthew Petrovich Gagarin'e emir göndererek eski mezarlarda bulunan eşyaların St. Petersburg'a gönderilmesini istemişti. O zaman Tobolsk'ta bulunan Gagarin, Perm prensi Meshcherski'nin yardımıyla bu işe soyundu. Dört yıl sonra 10 ocak 1716'da Gagarin hükümdarının isteklerini yerine getirdi. Batı Sibirya'daki karargahından 10 altın eseri gönderdi. 12 Aralık 1716'da ise 80 nesneyi daha başkente gönderdi. Gagarin'in hediyeleri olarak bilinen ve hayvan üslubunda yapılmış bu eserler, genel olarak Sarmat eseri diye nitelendirilmekle birlikte bizim bunları proto-Türk veya Hun sanatı kapsamında ele almamızı engelleyecek herhangi bir kanıt yoktur, aksine üslupları açısından bunu ileri sürmek yerinde olacaktır.[4] 1715 yılında bir erkek çocuk dünyaya getiren Çariçe'ye sunulan çeşitli hediyelerden bazıları da bu konuda bir ileri adım atılmasına sebep olmuştu. Madencilik işiyle uğraşan Nikita Demidov isimli biri, Sibirya kurganlarından elde edilen altından yapılmış, "hayvan üslubu" grubuna giren sanat eserlerini hediye olarak sunmak üzere saraya getirdi. Nihayet bu eserlerin önemini anlayan Çar Petro 1718 yı-

[4] Gagarin'in hediyesi olan ve bugün Hermitage Müzesi'nde bulunan Sibirya koleksiyonu eserleri için bkz. Carol Gatsie, "'Sıberian' Gold Collected By Peter the Great: The Gagarin Gift," *AA*, c. XXXVII, no. 3, 1975, s. 209-228.

lında devletin bütün valilerine emir göndererek, eski olan her şeye el konulup St. Petersburg'a gönderilmesini sağladı.[5]

Böylece bugün hâlâ Hermitage Müzesi'nde bulunan ve başlangıçta Kunst Kammer'de toplanan Sibirya Koleksiyonu örnekleri sözü edilen müzenin en değerli eserleri arasında sayıldı.

Yine konuyla ilgili bir gelişme olarak 1764 yılında Çarlık Rusyası'nda defineciliğin yasaklanmasını belirtebiliriz. Ancak aslında Çar bu eserleri kendi propogandası ve hazinesi için toplamıştı. Belki de bu yüzden bu eserlerin bir kısmı daha sonraları kaybolmuştur.

XVIII. yüzyılın sonunda, Sibirya ve Altaylarda eser toplama faaliyetleri farklı nitelikte kişiler tarafından sürdürülüyordu.

Önemli araştırmacılardan W. Radloff 1859-1871 arasında önemli faaliyetlerde bulundu. Çeşitli sanat ve arkeoloji nesnesinin ortaya çıkarıldığı Berel ve Katanda kurganları 1865'te bu araştırmacı tarafından kazılmıştı. Rostovtzeff, Minns, Talgren gibi araştırmacılar ise bozkır kuşağı üzerinde ortaya çıkan eserlerle ilgili çalışmalarını sürdürmekteydiler. 1915 ve 1916 yıllarında Tuva bölgesinde çeşitli araştırma ve kazılar yapıldı. 1912'de Noın-Ula kurganlarıyla ilgili çalışmalara başlanmış, arkeolog Kozlov ve ekibi 1925'de burada bir kazı yaparak kurganın envanterini gün ışığına çıkarmıştır. Griaznov ve Rudenko 1927 yılında Ursula Irmağı kıyısında Şibe kurganını ortaya çıkardı.

Türk sanatı ve arkeolojisi bakımından önemli materyallerin elde edildiği Pazırık kurganları ise 1924 yılında keşfedildi. S.I. Rudenko ve Griaznov'un başkanlığında yapılan kazılara 1929'da başlandı. Aynı yıl kazılan I. kurgandan sonra 1947-48'de üçüncü kurgan, 1948'de dördüncü kurgan ve 1949'da ise beşinci kurgan gün ışığına çıkarılmıştır. Bahsedilen son yılda 6, 7 ve 8 numaralı üç küçük kurgan da kazılmıştır. Bu arada Başadar kurganı da 1950 yılında kazılarak ortaya çıkarılmıştır.

1956 yılında T. Dorzhsuren ve diğer bir grup arkeolog Hun devrine ait Hangay Dağlarında Khunui nehri havzasında keşfedilen bir alanda üçyüz civarında mezarı gün ışığına çıkarmıştır. Günümüze yakın zamanlarda da çeşitli arkeolojik siteler keşfedildi ve buralarda araştırmalar yapıldı.

Bu çalışmaların dışında 1969-70 yıllarında bir Kazak-Türk arkeoloğunun büyük başarısını zikredebiliriz. Kimilerine göre Saka, bir kısım Türk araştırmacılara göre ise Hun devrine ait olan Issık kurganı Kemal Akişev tarafından Alma-Ata'nın 30 km kadar yakınında Issık Rayonu'nda Esik Çayı'nın kenarında tespit edilerek bilimsel arkeolojik kazıyla gün ışığına çıkarıldı.

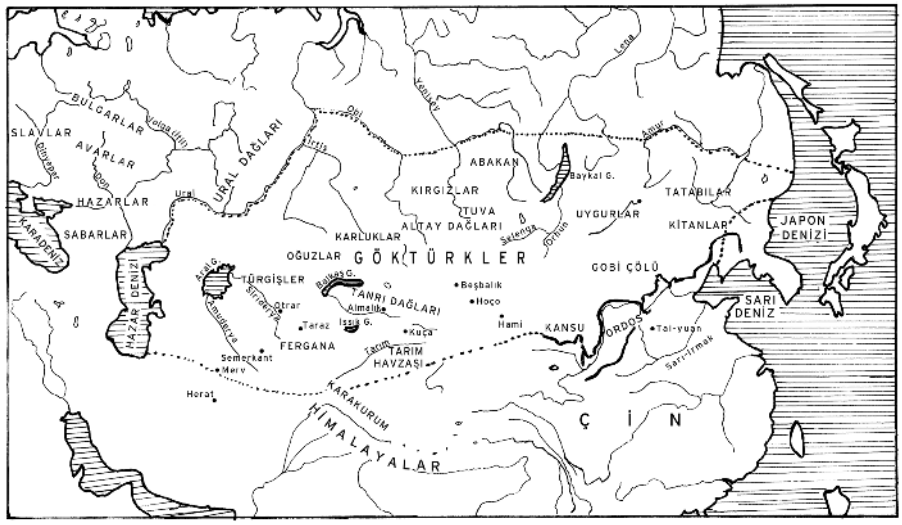
Türk arkeolojisi için önemli olan bu kurgandan başka, Pazırık kültürüne dahil edilebilecek, dağlık Altay bölgesinin güneydoğusunda yer alan se-

[5] Bu konuda bkz. M. P. Zavitukhına, "Le role de Pierre le Grand dans I'elaboration de la collection Siberienne," *DA*, No. 212, Dijon 1996, s. 10-11.

GÖKTÜRK (KÖK-TÜRK) SANATI

GÖKTÜRKLER ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Hunların kurduğu ilk kültür ve sanat birliğinden sonra, Göktürk devrinde kurulan yeni bozkır imparatorluğu (MS 552-745, 753) ikinci kez geniş bir bölgede kültür ve sanat birliği kurmuş, eskiden beri Türk olan İç Asya dışında, özellikle Orta Asya ve onun batı bölgelerinde Türk nüfusunun artmasını ve sonuçta buralarda da Türk kültürü ve sanatı hattı içine alınabilecek veya bu hatta paralel bir çerçevede değerlendirilebilecek ürünlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır (bkz. Harita 9).

Harita 9. Göktürk devletinin egemenlik sınırlarını gösteren harita.

Göktürklerin zaman içinde belirginleşen siyasi yapısı sanat devrelerini de sınıflandırabilmemize olanak vermektedir. Bu bağlamda Göktürk devri sanatını Batı ve Doğu hanlıklarına bağlı olarak incelemek daha uygun olacaktır. Öte yandan 680 yılında kurulan yeni Göktürk Devleti bu iki hanlığı bütünleştirici bir etkiye sahipse de söz konusu topraklardaki eski medeniyetlerin temel farklılıklarının etkisiyle oluşmuş, Doğu ve Batı Orta Asya ve hatta İç Asya arasındaki farklılıklar sanatta varlığını sürdürmüştür. Böylece doğu ve batı bölgelerinin sanatını birbirinden ayırabildiğimiz gibi, İç Asya ile Orta

Asya'yı da birbirinden ayırabiliriz. Bu alanlarda Göktürk sanatının baskın olduğu yerler, Güney ve Güneydoğu Sibirya, Altaylar, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Batı Orta Asya ise bu bölgede yaşayan Türk nüfusunun diğer bölgelere göre daha az olması ve daha önceki medeniyetlerin etkisinin sürmesi gibi nedenlerden ötürü Göktürk sanatının baskın olduğu bölgeler arasında değerlendirilemez. Bununla birlikte sıkı ilişkiler ve paralellikler de vardır. Özellikle bu topraklarda Göktürklere bağlı beylerin yönettiği bölgelerde, Göktürk sanatına yakın veya ona dahil edilebilecek ürünler vardır. Göktürk yönetimindeki toplulukların sanat ürünleri ise (Soğdlarda olduğu gibi) Göktürk sanatına paralel eserler olarak değerlendirilebilirler. Bu arada bu bölgelerin Asya'nın başka kültürlerine (Çin, Hint, İran) olan yakınlığı veya uzaklığı da Göktürk sanatında veya Göktürk yönetimindeki bölgelerde yansımasını bulmuştur.

Göktürk sanatından söz edebilmek, Göktürklerin bir büyük devlet olarak değerlendirilmesine sebep olan Orhun ve Yenisey kitabelerinin çözülmesiyle mümkün olabilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Johann Von Strahlenberg, Yenisey Irmağı'nın yukarısında eski İskandinav "runik" yazısına benzer bir yazı bulunduğunu bildirdiğinde, henüz bilim dünyası önemli bir keşfin eşiğinde olduğunu bilmiyordu; ancak araştırma yolu açılmıştı. 1887 ve 1888 yıllarında Finlandiyalı bilim heyetleri bu bölgeye giderek yazıtların kopyalarını çıkardı. Bunlar 1889 yılında yayımlandı. N.M. Yadrintsev, Orhun Irmağı kıyılarındaki iki meşhur yazıtı buldu ve söz konusu yazıtlar 1890 yılında basım yoluyla bilim dünyasına sunuldu. Bunun üzerine bu bölgeye giden A.O. Heikel ve heyeti Orhun kitabelerinin iyi yapılmış kopyalarını çıkararak 1892'de yayımladı. Aynı yıl W. Radloff'un başkanlığındaki bir bilimsel çalışma grubu da bu bölgeye giderek, bu yazıtlarla ilgili bir yayın hazırladı.

Öncelikle Kültigin kitabesinin Çince kısmından yararlanmak isteyen Vilhelm Thomsen çift dilli bir metin olmadığı anlaşılan bu kitabedeki Göktürk alfabesiyle yazılmış yazıyı, Çince metindeki Türk, Kültigin gibi bazı kelimelerden ve konunun genel hatlarından yola çıkarak çözdü. Bu çözüm önerisini 15 Aralık 1893'te Kopenhag Bilimler Akademisi'ndeki bir bilimsel toplantıda sundu. Bu çözüm Türklerle ilgili bilim dallarının gelişmesinde etkili olduğu gibi, Göktürk sanatı ve arkeolojisi üzerine çalışmaların çıkış noktası oldu. Ne ilginç ve hatta hazindir ki, Thomsen'in yaptığı bu ilk çözüm denemeleri neticesinde yayımladığı eser (1896) ancak tam 100 yıl sonra gerekli görülerek Türkçeye çevrilebilmiştir (V. Köken'in Türkçeye çevirdiği bu metinler Türk Dil Kurumu Yayınlarından bir kitap olarak neşredildi). Bu çözümden sonra veya buna paralel olarak W. Radloff'un 1894 Mart'ında yayınlanan eserini takiben bu alanda çalışmalar hızla arttı.[1]

[1] Bu konularda bkz. Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. VI-XI. Göktürkler üzerine genel olarak ayrıca bkz. dipnot 68'deki eserler.

1924'te Necib Asım'ın ve 1936-41 yılları arasında Hüseyin Namık Orkun'un çalışmalarıyla başlayan bu kitabeler üzerindeki bilimsel faaliyetler Türkiye'de de bugün hâlâ devam etmektedir. Ancak Göktürklerle ilgili bu araştırmalar daha çok üniversitelerin Türkoloji bölümlerinde sürdürülünce, filoloji alanıyla sınırlı kaldı. Buna paralel olarak tarih alanında da bazı gelişmeler yaşandıysa da Göktürk sanatı ve arkeolojisi konusundaki çalışmalar diğerlerine nazaran zayıf kaldı. Bunun en büyük sebebi bu alanda Türkiye'de yetişmiş hiçbir arkeologun bulunmaması ve sanat tarihçilerinin de pek az olmasından kaynaklanmaktadır. Çok hızlı bir şekilde Orta ve İç Asya sanat tarihi ve arkeoloji enstitülerinin kurulması, bu konularda halkın eğitimini sağlayacak bir büyük müzenin tesis edilmesi ve ayrıca üniversitelerde kürsülerin kurulması gerekmektedir.

Göktürk sanatı yayıldığı bölgeler itibariyle ve daha ileri bir tarihte ortaya çıkması sebebiyle bazı farklılıklar arz etmekle birlikte, esasında Hun sanatının küçük farklılıklar gösteren devamından başka bir şey değildir. Hunların atalarının, Hunların veya en azından Hun hanedanlığının yönettiği toplulukların Göktürklerin atası olduğunu biliyoruz. Nitekim Çin kaynakları da Göktürklerin Hunların başka bir kolundan geldiğini söylemektedir (örneğin Tung-Tien: 1067/1C).

GÖKTÜRK ŞEHİRLERİ

Şehirciliğin Göktürk devrinde Hunlara nazaran daha fazla gelişmiş olduğunu biliyoruz. Bu şehirler genellikle kale tipinde ordu, ordu-kent, ordu-balık ve bazen de kurgan veya korgan diye anılan ve kozmolojik temayüllerin etkili olduğu kentlerdir. Özellikle Orta Asya'da, Kazakistan'ın güney bölgelerinde ve Kırgızistan'da, Göktürklerin hâkimiyet kurmasıyla şehir sayısının arttığı düşünülmektedir. Hunlarda olduğu gibi Göktürklerin de İpek Yolu'nun Orta Asya'dan geçen kısımlarına hakim olması kentlerin sayısının artmasında etkili olmuş olmalıdır.

Kaynaklarda sık sık adı geçen Doğu Göktürklerinin idare yeri Ötüken'in mahiyeti henüz net olarak ortaya konulamamıştır. Ancak Kültigin kitabesinin güney yüzündeki; "*Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında* (yış kelimesi bazı araştırmacılar tarafından orman olarak tercüme ediliyor) *oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz ... Bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki): Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! ... O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin.*"[2] gibi ifadeleri yorumladığımızda Orhun yöresindeki (Altay Dağları ya da Hangay Dağları) Ötüken'i bir şehir olarak değerlendirmek zordur. Göktürk sarayının bulunduğu bir kutsal başkent olarak yorumlandığı gibi kutsal bir bölge hatta bütün vatan olarak da yorumlanabilir. Çünkü Türk halkının da yaşadığı yer olduğundan ve Göktürk topraklarının geniş bir bölgeyi kapsadığını bildiğimizden burayı küçük bir bölge olarak ele almak yanlış olacaktır.[3]

Moğolistan'da tespit edilen Doğu Göktürklerine ait bir Göktürk yerleşmesi, Chojt Tamır nehir vadisinin yakınındaki Dzosim Cherem'di. Kare şeklinde bu yerleşmede batıdan doğuya doğru ilerleyen bir ana cadde bulunmaktaydı. Muhtemelen hükümdar sarayı olan kompleksin sadece güneybatı köşesindeki binanın üzerinde inşa edildiği platformu kalmıştır.[4]

Kale tipi şehirler daha yaygın olmakla birlikte özellikle Türkistan'da üç elemanlı şehir dediğimiz, kale, şehristan ve rabaddan oluşan yerleşmeler de vardır. Bunların arasında Göktürk dönemine dahil edilebilecek, başlangıcı V-VI. yüzyıllara tarihlenen ve Kırgızistan'da kalıntıları bulunan (Batı Göktürkleri devrinden) Akbeşim şehrini örnek olarak verebiliriz. Bize göre,

---

[2] Kültigin kitabesi, güney yüzü, satır 3, 4, 8; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 2-5.

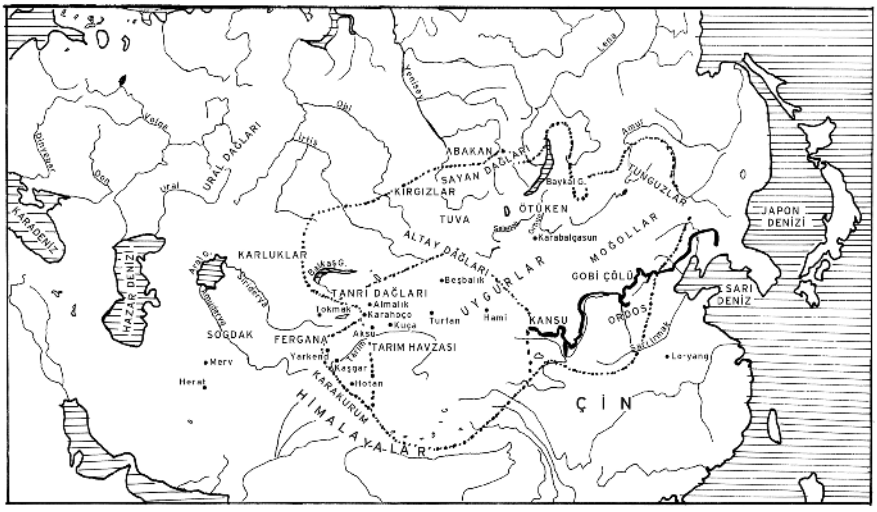
[3] Ötüken hakkında ayrıca bkz. F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 3-4, 10-11.

[4] E. Nowgorodowa, *Alte Kunst der Mongolei*, s. 216

ESKİ UYGUR SANATI

Uygur sanatı Türk sanat tarihinde özgün bir konuma sahiptir. Çünkü yarı yerleşik yaşam tarzının varlığını sürdürmesine rağmen bu devrede egemen olan yerleşik yaşam tarzı sanatımızda devrim sayılabilecek gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Böylece Türk sanatı ilk kez yerleşik bir sanat olma niteliğini kazanmıştır. Bu devirde geliştirilen sanat ve mimarlık unsurları İslamiyetten sonraki Türk sanatına büyük etkilerde bulunmuştur.

745 yılında, Ötüken ve çevresinde devlet kuran Uygurlar Göktürklerin siyasi hâkimiyetine son vermişlerdi. Uygurların Turfan bölgesini fethetmeleri ise VIII. yüzyılın ortalarında gerçekleşmişti. Ancak 840 yılında Kırgızlar tarafından yenilgiye uğratıldıklarında, devletlerinin ağırlık noktası değişti; Asya'nın muhtelif bölgelerine göç etmek zorunda kaldılar. Bu yenilgiden sonra, Uygurların bir kolu 847'de Kansu'ya yerleşmiş ve 911 yılında bağımsızlıklarını kazanmış, diğer bir kol ise 856'da Doğu Türkistan'daki Turfan bölgesine gelerek burada bir devlet kurmuştu (bkz. Harita 10).

Harita 10. En geniş sınırlarıyla Uygurlar.

UYGUR SANATININ KAYNAKLARI

Uygurlar ve Uygur devri üzerine bilgi veren çalışmaları temel olarak dört grup halinde ele almak mümkündür: Kazılar ve araştırmalar neticesinde ele geçen eski Uygur Türkçesi veya başka dillerde yazılmış Uygur yazmaları ve belgeleri, Uygurlara ait yazılı taşlar veya eserler, Çin hanedanlık yıllıkları ve nihayet Uygur ülkelerinden geçen gezginlerin aktardığı çeşitli bilgiler.

Bugüne kadar ancak bir kısmı ayrıntılı olarak incelenebilmiş Uygur yazmaları ve belgeleri daha çok filolojik bakımdan ele alınmıştır. Oysa bunlar estetik açıdan –hat sanatı– veya kimi yazmalardaki resimler açısından ele alınmalıydı. Bu bakımdan daha önemli görülen minyatürler nispeten çalışma konusu olmuştur.[1] Ancak belirttiğimiz gibi bunların dışında yazmalarda ve belgelerde sanat tarihi açısından ilgilenilmesi gereken pek çok malzeme vardır.

Bu arada şu hususun da hatırda tutulması gerekmektedir: Özellikle Doğu Türkistan bölgesindeki araştırmalar esnasında elde edilen yazılı belgeler sadece Uygurlar hakkında bilgi vermez. Bunların daha erken örnekleri Hunları ve Göktürkleri ilgilendirdiği gibi, kimi örnekleri de sözü edilen Türk topluluklarının idaresi altında yaşayan toplulukları ve zaman zaman bu bölgeleri istila eden ve buralarda hakimiyet kuran Çinlileri de ilgilendirir; ancak şu ana kadar yapılan araştırmalarda genelde Türk toplulukları ikinci planda bırakılmış, ağırlık daha çok Çin, İran, Hint, Soğd gibi memleket ve topluluklara verilmiştir. Bu nedenle bu topluluklara mal edilen yazma belgeleri, sanat ve arkeoloji malzemeleri Türkler açısından yeniden elden geçirilmeli ve önyargılar neticesinde düşülen hatalar düzeltilmelidir. Gerçekten de büyük çaba gerektiren bu işlem ancak birtakım araştırma kuruluşlarının çabasıyla gerçekleşebilir.

Çoğu zaman Uygurları da ilgilendiren bu yazma ve belgelerin ortaya çıkışı ve araştırmaların hikâyesi aşağıdaki gibi özetlenebilir.[2]

Araştırmacılara göre, Doğu Türkistan bölgesinden önemli bilgiler veren iki kişi Hindistan'dan Doğu Türkistan'a geçerek 1860-1875 yılları arasında buralarda çalışmalar yapan Montgomerie Forsyth ve Jonshon adlı iki İngilizdir. Ayrıca Rus Nikolai Prjevalskiy'nin 1875-1890 yılları arasında gerçekleştirdiği çalışmalar,[3] eski Koço şehrinin kalıntılarını ilk ziyaret eden kişi olan Rus bota-

---

1 Örneğin bkz. A. Von Le Coq, *Die Buddhistische Spatantike in Mittelasien-Die Manichaeischen Miniaturen*, Berlin 1923.

2 R. Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," *Makaleler*, c. I, Ankara 1987, s. 506-572; *Along the Ancient Silk Routes Central Asian Art from The West Berlin State Museums*, New York 1982, s. 25-46.

3 N. M. Prjevalskiy, *Tibet Seyahatnamesi*, Ankara 1990. Prjevalskiy öldükten sonra Kırgızistan'da

nikçi Albert Regel'in açıklamaları, İsveçli coğrafyacı ve gezgin Sven Hedin'in 1855'te başladığı geziler[4] ilk önemli faaliyetleri oluşturur.

Bu arada daha bilimsel nitelikli araştırmaların başlaması 1890 yılında İngiliz subay Bower'in Kuçalı iki Türk'ten satın aldığı kayın ağacı kabuğundan bir yazma eserin incelemesiyle olmuştur.

Daha sonra bölgeye Finlandiyalılar geldiler ve çalışmalarının neticelerini yayınladılar.[5] Rus araştırmacı D. Klementz ise, Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Turfan harabelerinde incelemelerde bulunmuştur.[6] İngilizler için çalışan Macar Aurel Stein 1900-1901 yıllarında Hindistan hükümetinin yardımıyla Hoten ve çevresinde araştırmalar yapmış, şehir harabelerinde yazma eserler bulmuştur. Aurel Stein ayrıca Tun-huang kentinde bulunan "Bin Buddha" (Türkçesi Burkan) Mağaralarında Taocu bir keşişin muhafaza ettiği, kapısı taşlarla örülmüş kütüphane odasında bulduğu yazma eserlerin önemli bir kısmını Londra'ya götürmüştür. Daha sonra 1913-1914 yıllarında da toplanan yazmalar India Office Kütüphanesi, British Museum ve muhtemelen Hindistan'daki bir kütüphaneye dağılmıştır. Yazmalar üzerine çalışmalar geliştiren A. Stein önemli arkeolojik keşiflerde de bulunmuştur.[7]

Bütün bu çalışmaların yanı sıra Alman bilim adamları tarafından daha ayrıntılı kazılar ve araştırmalar da gerçekleştirilmiştir.[8] Almanlar Türkistan bölgesindeki çalışmalara öncelikle Ruslarla işbirliği yaparak girdiler. Ardından dört büyük araştırma seferi gerçekleştirdiler.

İlk çalışma Aralık 1902-Nisan 1903 arası bir dönemde yapılmıştır. A. Grünwedel başkanlığında Dr. Huth ve Theodar Bartus'tan oluşan ekibin yürüttüğü bir araştırma Berlin Bilimler Akademisi'nin desteğiyle gerçekleşmişti.

Heyet Kasım 1902'nin sonlarına doğru Doğu Türkistan'a ulaştı ve yukarıda sözü edilen süre içinde Turfan, Karahoca, Sengim ve Murtuk'taki şehir kalıntıları üzerinde çalışmalarda bulundu. Şehir harabeleri içinde pek çok ta-

adına bir anıt yapılarak defnedilmiş ve mezarın yer aldığı bahçede bulunan evi de müze haline getirilmiştir. Tatyana Yurevna Stepanova, *N. M. Prjevalskiydin Öz Buyumdarı-Liçnıye Veşai N.M. Prjevalskogo* – Katalog, Bişkek (Firunze), 1990.

4 Sven Hedin, *İpek Yolu*, İstanbul 1974.

5 O. Donner, *Resa i Central Asien* 1898, Helsingfors, 1901.

6 D. Klementz, *Nachrichten Über de Von der Kaiserl. Akad. D. Wıss.zu St. Petersburg im Jahre* 1898 *ausgerüst. Exped.nach Turfan*, H. 1, Petersburg 1899.

7 A. Stein, *Ancient Khotan Detailed Report of Archaeologia Exploratıon in Chinese Turkestan* I-II, Oxford 1907; A. Stein, *Serindia Detailed Report of Exploratıon in Central Asia and Westernmost China*, c. I-V, Oxford 1921; A. Stein, *Innermost Asia. Detailed Report of Exploratıon in Central Asia, Kansu and Eastern Iran*, c. I-IV, Oxford 1928; A. Stein'in çalışmalarının ve Bin Budha Mağaralarındaki kütüphanenin bir hikâyesi için bkz. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1998, s. 261-266.

8 Almanların araştırma seferleri için bkz. *Along the Ancient Silk Routes Central Asian Art from The West Berlin State Museums*, s. 25-46.

pınak, saray ve ev yer alıyordu. Grünwedel bugün hâlâ bir Türk araştırma heyetinin çalışma yürütmemiş olduğu bu antik şehirlerin daha o zaman bölge halkı tarafından tahrip edildiğini belirtmektedir ki günümüzde bu tahribat herhalde çok daha büyük boyutlara ulaşmış olmaldır.[9]

Bu ilk Alman heyetinin çalışmalarında sanat tarihi eserleri ve arkeolojik kalıntıların yanı sıra Türkçe ve çeşitli dillerde yazmalar da elde edilmiştir. Söylenenlere göre 44 sandık dolusu ahşap ve kil figür, ağaç oyma, duvar resmi, tapınak kalıntısı ve yazma develer ve tekneler vasıtasıyla önce St. Petersburg'a oradan da Berlin'e taşınmıştı (1903).

İkinci Alman araştırma seferi Kasım 1904-Ağustos 1905 tarihleri arasında gerçekleştirildi. A. Grünwedel'in hasta olması nedeniyle bu seferin başkanı olarak Etnografya Müzesi Hint bölümünde çalışan A. Von Le Coq seçildi. Von Le Coq Kasım 1904'te Bartus ile birlikte Turfan'a ulaştı. Üç ay boyunca bugünkü Karahoca yakınlarındaki şehir kalıntılarında metodolojik çalışmalarda bulundular. Çeşitli tapınak külliyelerinin çizimleri yapıldı. Ayrıca 24 farklı alfabe ve 17 farklı dilde yazılmış önemli el yazmaları bulundu. Onun zamanında da bu harabelerin –maalesef– çevrede yaşayanlar tarafından tahribatı sürüyordu.

Mart 1905'de Von Le Coq Sengim, Murtuk yakınındaki ünlü Bezeklik ve Karahoca bölgelerinin kuzeyindeki tapınak külliyelerinde çalışmalara başladı. Onların üzerinde çalıştığı özellikle içlerinde duvar resimleri ve heykeller bulunan ayrıca çeşitli süslemelerin yer aldığı ve önemli bölümü Uygur devrine ait mağara tapınakları son derece önemlidir.

A. Von Le Coq Ağustos 1905'te Gobi çölünün doğu yamaçları üzerindeki Kumul (Hami) şehrine giderek buradaki antik kalıntıları araştırmaya devam etti.[10]

Üçüncü Alman seferi Aralık 1905-Nisan 1907 arasında gerçekleşti. Bu seferde A. Von Le Coq ve A. Grünwedel birlikte çalıştılar. Çalışmalar Kuça şehri etrafında yoğunlaştırıldı. Bu şehrin batısındaki Kumtura mağara tapınaklarında (Ming-Öy) yer alan 100 hücreden meydana gelen tapınaklarda çalışmalar yapıldı. Ayrıca Muzart Nehri'nin kıyısında kurulmuş olan Kızıl'da da

---

9 A. Grünwedel, *Bericht über Archaologische Arbeiten im Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, München 1906. Araştırmacının bu bölgelerdeki çalışmalarının neticeleri için ayrıca bkz. A. Grünwedel, *Altbuddhistische Kunstatten in Chinesisch Turkistan*, Berlin 1912.

10 Bu seferlerdeki çalışmalar için bkz. A. Von Le Coq, "A Short Account Of The Origin, Journey And Results Of The First Royal Prussian (Second German) Expedition to Turfan in Chinese Turkistan," *JRAS*, 1909; A. Von Le Coq, *Rese und Ergebnisse der Zweiten Deutschen Turfan-Expedition.Mitt.d.Geogr. Ges. İn München V*, H.1 1990; A. Von Le Coq, *Bericht über Reisen und Arbeiten in Chinesisch-Turkistan. Zetschr. F. Ethnologie*, H. 4-5, 1907; Le Coq'un bu bölgelerle ilgili diğer çalışmaları için bkz. A. Von Le Coq, *Chotscho*, Berlin 1913; A. V. Le Coq, *Bilderatlas Zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925; A. V. Le Coq, *De Buddhstische Spatantike in Mttel Asien*, c. I-VII, Berlin 1922-1928.

KAYNAKÇA

Adji, Murat, *Türklerin Saklı Tarihi* (Çeviren Varol Tümer), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2019.

Ageeva, E. İ, Akişev, K. A vd, *Arheologiçeskaya Karta Kazahstana, İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR*, Alma Ata 1960.

Akişev, Kemal, Drevnee Zoloto Kazahstana- The Ancient Gold of Kazakhstan-Kazakstannın Köne Altını, Öner yayını, Almatı, 1983.

_____ *Kurgan Issık*, Moskova 1978.

_____ *Kazakstannın Köne Altını* [*Drevne Zoloto Kazakhstana; The Ancient Gold of Kazakhstan*], Alma Ata 1983.

Akpınar, Yavuz, "Altın Elbiseli Adam," *Kaynaklar*, no. I, Güz 1983, s. 28-31.

Aksoy, Mustafa, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar-The Silent Language of History Damgas*, Oluşur Basım evi, İstanbul 2014.

Alimov, Rısbek, "Kırgızistan'da Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2000, Ankara 2001, s. 5-10.

_____ *Tanrı Dağı Yazıtları Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, Kömen Yayınları, Konya 2014.

Alyılmaz, Cengiz, "Hüma Kuşu Tasviri," *Orkun*, no. 23, Ocak 2000, s. 12-15.

Amanjolov, Altay S., *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi* (Aktaran Kenan Koç), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Anonim, *Kazakstan Tarihi Turalı Turki Derektemeleri- Köne Turık Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Dayk Press , Alma Ata 2005.

_____ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* (Çeviren Abdulvahab Kara), Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

_____ "Afanesyeva Kültürü," *Türk Ansiklopedisi*, c. I, Ankara 1943, s. 164.

_____ *Along the Ancient Silk Routes Central Asian Art From the West Berlin State Museums*, New York-Berlin 1982.

_____ *L'Asie Centrale Histoire et Civilisation, Collection Orientale de L'imprimerie Nationale*, Paris 1977, s. 457.

_____ "Anav," *Türk Ansiklopedisi*, c. 2, Ankara 1947.

_____ *Arheologiçeskaya Karta Kazahstana*, Alma Ata 1960.

_____ "Bilge Kağan'ın Hazinesi Bulundu," *Avrasya Dosyası*, no. 145, Ağustos 2001.

_____ "Bilge Kağan'ın Hazinesi Gün Işığına Çıkarıldı," *Orkun*, no. 43, Eylül 2001, s. 4-6.

_____ "Bodhisattva," *Türk Ansiklopedisi*, c. II, Ankara 1955, s. 153.

_____ "Brahma," *Türk Ansiklopedisi*, c. VIII, Ankara 1956, s. 59.

_____ "Catakalar," *Türk Ansiklopedisi*, c. IX, Ankara 1958, s. 495.

_____ *Çuy Oblusu, Entsiklopediya*, Çuyskaya Oblast, Bişkek 1994.

_____ "Dhyani Buda," *Türk Ansiklopedisi*, c. XIII, Ankara 1966, s. 202-203.

_____"Devi Hindistan'daki Tanrıça," *Antik Dünya'da ve Geleneksel Toplumlarda*

Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü (Yön. Y. Bonnefoy; haz. L. Yılmaz), Ankara 2000. s. 168-170.

_____ *The Great Wall,* China 1998.

_____ *The Great Wall–La Grande Muraille–Die Grosse Mauer*, New World Press, Pekin 2000.

_____ *Issık-Köl Oblusu–Isık Kyolskaya Oblast–Isık-Kol Region*, Bişkek 1995.

_____ *İzobrazitelnoye İskusstvo Kırgızstana*, (Redaktör A.A. Saliyeva), Frunze (Bişkek) 1987.

_____ "Kapı Bekçileri: Hint Ve Japon Budist Mitolojisinden Örnekler," *Antik Dünyada ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (Yön. Y. Bonnefoy-haz. L. Yılmaz), Ankara 2000, s. 536-550.

_____ "Korgan veya kurgan," *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIII, Ankara 1973, s. 223.

_____ "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları," *T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı*, Ankara 2002.

_____ *Narın Oblusu Entsiklopediya*, Bişkek 1998.

_____ *Ozbekistan SSR Tarihi*, c. I, Birinci Kitap, Taşkent 1956.

_____ *Pamyatniki Kulturi İ İskusstva Kırgizii Drevnost İ Srednevekovye*, Leningrad 1983.

_____ *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük–New Redhouse Turkish-English Dictionary*, İstanbul 1991

_____ *Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturı Kazahstana Jujno-Kazahstanskaya Oblast*, Alma Ata 1994.

_____ "Tagar Kültürü," *Türk Ansiklopedisi*, c. XXX, Ankara 1981, s. 332.

_____ *Talas Oblusu Entsiklopediya–Talaskaya Oblast*, Bişkek 1995.

_____ "Taştık Kültürü," *Türk Ansiklopedisi*, c. XXX, Ankara 1981, s. 489.

_____ *Türk Dünyası Kültür Atlası–İslam Öncesi Dönem*, İstanbul 1997.

[Arat] Rahmeti, G. R, "Uygurca Yazılar Arasında," *Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi*, no. 3, İstanbul 1936, s. 101-112.

Arat, R. Rahmeti, "Uygur Alfabesi," *Muallim Cevdet Anniversary Volume*, İstanbul 1937, s. 665-690.

_____ *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1986.

_____ *Makaleler I* (haz. O. Fikri Sertkaya), Ankara 1987.

_____ "Eski Türk Hukuk Vesikaları," *Makaleler I* (haz. O. Fikri Sertkaya), Ankara 1987, s. 506-572.

Ardel, Ahmet, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası," *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 6-45.

Arseven, Celâl Esad, "Kurgan," *Sanat Ansiklopedisi*, c. 2, fasikül XIII, İstanbul 1966, s. 1173-1174.

Artamonov, M.I., *İstoriya Hazar*, Lenigrad 1962.

_____ *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar* (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2004.

Ascherson, Neal, *Karadeniz* (çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul 2001.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984.

Babayar, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu-The Catalogue of The Coins of Turkic Qaghanate*, TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 2007.

Bahar, Hasan, v.d. , "2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", *Türkler* (Haz. H.C.

Güzel-K. Çiçek-S-Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.182-190.

Bahar, Hasan, "TİKA Projesi, 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. III, Ankara 2005, s. 501-512.

Bala, Mirza, "Kırım," *İslam Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1955, s. 744-745.

Balınt, C., "VI-VIII. Yüzyıllarda İç Asya Ve Orta Asya'daki Türk Tipi Arkeoloji Anıtları," *Türk Kültürü Araştırmaları-Dr. Emel Esin'e Armağan*, Yıl: XXIV-1, Ankara 1986, s. 7-32.

Bayar, Dovdoi, "Eski Türk Anıtları ve Taş Heykelleri", *Cengiz Han ve Mirasçıları-Büyük Moğol İmparatorluğu*, Sakıp Sabancı Müzesi Yayını, İstanbul 2006, s. 92-99.

_____ "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma," *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI-I, Ankara 1988.

Bang, W.-Annemarie Von Gabain, *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin 1929, s. 35-49.

_____ *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin 1929.

_____ *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin 1930.

_____ *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin 1930.

_____ *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin 1931.

_____ *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*, Berlin 1934 (SBAW 1931).

_____ Annemarie Von Gabain G.-R. Rahmeti (Arat), "Türkische Turfan-Texte VI. Das Buddhistische Sutra Sakiz Yükmak," *SBAW* 1934, 10.93-192, Berlin 1934.

Bang, G., R. Rahmeti, "Lieder Aus Alt-Turfan," *Asia Major*, no. 9, 1933, s. 129-140.

_____ "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar," *Türkiyat Mecmuası*, c. 4, 1937, s. 251-264.

_____ "Ugurische Bruchstücke Über Verschiedene Höllen," *Ungarische Jahrbücher* 15, Berlin 1935, s. 389-402.

Baranov, İ.A., "Tavrika Ve Dnepr Boyundaki İlk Türklerin Tengri İnancı Tapınakları," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2000, Ankara 2001, s. 37-45.

Barkova, L.L., "Le Tapis De Laine Du Kourgane No 5 De Pazyryk," *Dossiers d'Archeologie*, no. 212, Dijon 1996. s. 20-27.

Barthold, W., *Kırgızlar* (çev. U. Deniz Aşçı), Konya 2002.

_____ "Türklerde Ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair" (çev. Abdülkadir İnan), *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1968, s. 362-386.

Başkan, Seyfi, *Eski Türklerde Sanat, Türkler* (Edit. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca), Ankara 2002, s. 110-124.

Baybosinov, K., *Jambıl Önırındegi Tas Musınder–Kamenniye İzvayaniya Jambılskoy Oblasti- Stone Sculptures of Zhambyl Region*, Alma Ata 1996.

Baykara, Tuncer, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir 1997.

Baypakov, K.-Erzakovich, L., *Orta Gasırdagı Otrar Keramikası* [Keramika Srednevekovogo Otrara; Ceramics of Medieval Otrar], Alma Ata 1990.

Baypakov, K.-Nurhanov, A., *Ulu Jıbek Jolı Jöne Ortagasırlık Kazakstan*, Alma Ata 1992.

Baypakov K.-Poduşkin A. N, *Pamyatniki Zemledelçesko–Skotovodçeskoy Kulturı Yujnogo Kazahstana*, Alma Ata 1989.

Baypakov, K.-Nasırov, R., *Po Velikomu Şelkovomu Putu* [*Along the Great Silk Road*] (Rusçadan İngilizceye çev. M. Velizhanina-A. Tereshchenko), Alma Ata 1991.

DİZİN

A

Afganistan 64-66
Ahamenidler
Ahura Mazda 321, 344
Akhunlar 11, 356, 396
Akişev, Kemal 84, 114-117, 153-154, 156, 158, 160, 261
Alma Ata 113, 117, 152, 207, 212, 220, 222-223, 235, 237-241, 243, 247, 255, 258, 260-261
Alp Baga Tarkan 317
Alp Er Tunga 228
Altay Dağları 25, 188
Amitabha Buddha 300, 322, 337
Amuderya nehri 49, 66, 230, 253
Anadolu 23, 27, 39, 78, 85, 90, 131-132, 147, 172, 175-176, 178, 189, 191, 212, 222, 226, 245, 248, 278, 280-282, 357-358, 367
Andersen, S. G., 32
Andronova kasabası 25
Angara nehri 34
Apsara 307-308, 332
Arabistan 23
Aral Gölü 23, 25, 36, 43, 61, 82
Arat, Reşit Rahmeti 268, 272-273, 320, 340
Arslan Sengün 309
Artamonov, M. İ., 368-369, 374, 379-381
Asım, Necib 187
Asurlar 103, 142, 312
Aşkabad 72-73, 75
Aşkalon ve Namrael 347
Avalokitesvara 289, 300, 321-323, 332-333
Avarlar 11, 372, 374, 376, 393, 397
Avlod (şövalye) 227
Azak Denizi 368, 380, 384, 393
Azerbaycan 71, 88, 91, 234, 248, 253

B

Baipakov 189, 222-223, 255, 259-260
Balasagun 94, 189
Balınt, Csanat 217, 258, 380-381
Balkaş Gölü 23, 220
Baranov, İ. A., 382
Barthold, W., 87, 93-94, 357
Bartus, T., 269-271
Başkurtlar 88
Baykal Gölü 23, 25, 37, 40, 42, 49, 82, 110, 219
Baykara, Tuncer 190, 282
Behram, II., 342
Belenitsky, A. M., 229-230
Bering Boğazı 23
Bernştam, A. N., 112, 153, 156, 191, 223, 235, 256, 258, 260-261, 263
Bezeklik tapınakları 202, 215, 230, 270, 275, 284, 287, 289-291, 298-299, 301, 304
Bilge Kağan 17, 176, 196, 198-201, 204-206, 236, 243, 245-247, 251, 274, 316
Bin Buddha Mağaraları 271
Bîrûnî 342
Black, Davidson 32, 362
Bo Ts'zuy-i 192
Bona, Istvan
Borovka 253
Bögü Kağan 309, 339-340
Buddha 190, 226, 230-232, 269, 271, 280, 286-287, 289, 298-300, 305, 308, 312, 314, 316, 319-333, 335-338, 340, 342, 352-354, 356
Budist 189-190, 198, 226, 230, 244, 248-249, 254, 271-272, 283-284, 286-287, 291, 298, 300-301, 304, 307-308, 310, 312-313, 316, 318-324, 326, 329, 331-339, 352, 355-356, 396
Budizm 16, 283, 300, 318-319, 321-322, 325, 337, 340-341, 343, 352
Bussagli, Mario 26, 40, 49, 51-52, 57, 70, 226-227, 298, 303-308
Büyük İskender 297

C

Caferoğlu, Ahmet 88, 90, 94
Cakraşamvara Heruka 319
Campbell, Joseph 33, 327, 329
Carus, P., 324-325, 328

Ceyhun 23, 253
Childe, Gordon 39, 65
Chugunov, K. V., 85
Constantine, V., 382
Coon, C., 66
Couliano, I. 342-344

Ç

Çin 18, 23, 26, 32-33, 40, 46, 51, 56-59, 61, 63, 71, 81-83, 85-86, 112, 123, 129-130, 137-138, 140-141, 150-152, 156, 158, 161, 163, 166, 170-171, 177-179, 186-188, 191-192, 194-195, 198, 204, 207, 210, 226, 237, 241, 246, 249, 253-254, 268, 271, 283, 287, 290, 293-294, 298, 301-302, 322-323, 327, 332-333, 337, 339, 341, 352-355, 357, 373, 394-395
Çin Hindi 23
Çin Seddi 137-138, 140, 294
Çin Türkistanı 46

D

Dârâ (Pers kralı) 142
Demidov, Nikita 83
Dezavul. Bkz. İstemi Han
Dhyani Buddha 333, 336
Diakonov 227
Dicle 23
Divastiç 226, 263
Diyarbekirli Nejat 85, 97-98, 117, 130-134, 136, 142, 144-145, 147, 149, 151, 164, 178, 200, 206, 235, 245, 279, 294, 296, 385
Dodonov, A. E., 64
Dolukhanov, Pavel 36, 69, 72-73, 75, 78
Don 44, 361, 366, 373, 380-381, 384, 393
Dorzhsuren, T., 84
Dubrux, P., 365
Dupree, L., 65
Duşanbe 64-65

E

Eberhard, Wolfram 63, 123, 327, 333, 337, 352-353
Ebubekir Hz. 328
Efrasiyab 228
Eirene 383
El Bekri 393
Eliade, Mircae 326, 342-344
Erdelyı, Istvan 216, 242, 379
Erdmann, K., 144, 244
Ermeniler 142
Ermiş Asita 326
Erzakoviç, L., 259
Esin Emel 39, 47-48, 58, 61-63, 152, 154-155, 158, 217, 219, 224, 226, 243-245, 253-258, 272, 278, 280, 284-286, 291-292, 294, 301-303, 316-317, 319, 347, 352, 355, 395

F

Fejes, Imre 216, 242
Fergana 51, 66, 100, 222, 227, 252, 255, 263
Fırat 23
Firdevsî 227

G

Gagarin 83
Gagarin, Prens Matthew Petrovich 83
Ganj 23
Garuda 290, 302, 304, 323, 385-386, 388-389
Gaston-Mahler, Jane 354-355
Gautama Buddha 230, 338
Gehmurd ile Murdiyânagh 347
Gerdîzî 91, 393
Golovkina 363
Gotama 324, 327, 336
Göktürkler 154, 174, 186, 190, 219, 225, 227, 253, 255-256, 263, 352, 396
Griaznov, Mikhail P., 54, 84, 98, 108
Grousset, Rene 49
Grünwedel, A., 269-271, 276, 280, 288-289, 291, 301-303
Gryaznov, Mikhail P., 43, 46, 48-49
Gumilev, L., 192, 215, 234-235, 249-250

H

Han Tutuk 306
Harezm 69, 71
Hazar Denizi 66, 380
Hazar Türkleri 341, 380
Hazarlar 11, 363, 380-382
Hedin, S., 269

Heikel, A. O., 186, 198, 316-317
Herodotos 141, 360
Hıristiyanlık 342-343
Himalayalar 23, 31
Hindikuş Dağları 23, 66
Hindistan 23, 268-269, 301, 335, 342, 352, 354
Hint-İran 53
Hint-İranlı 52-53
Hsüan Tzang 249
Hun 10, 18, 31, 49, 51, 58, 62-63, 81-85, 97-98, 101, 108, 110, 112, 114-115, 117-118, 121-126, 128-134, 136-138, 141-142, 144-145, 147-155, 159, 161-163, 166-169, 178, 181, 187, 204, 213, 215-216, 229, 231, 234-235, 241, 249, 254, 264, 275, 355-356, 360-361, 367-374, 395-396
Huth, Dr. 269

I

Issık Göl 32, 189, 193, 223, 255

İ

İbn Hurdâdbih 275
İbni Fadlan 359
İbnu'l-Fakîh 275
İç Asya 16, 18, 23, 26-27, 31, 34, 36-42, 45-46, 48-50, 52, 54, 58-59, 62, 71, 78, 81, 85, 94-95, 97, 100, 112, 122, 125, 130, 141-142, 150, 152, 154, 156, 161-162, 166, 169-170, 173, 175, 177-178, 180, 185, 187, 196, 202, 209, 211, 213, 217-218, 220, 225, 229, 233, 235, 237, 242-243, 249, 258, 269, 281, 297, 354, 356-360, 362, 366-368, 373, 376-379, 382, 385, 388, 395-396
İdrîsî 91, 340
İnan, Abdülkadir 87, 101, 103, 146, 150, 194-195, 227, 263, 303
İndus 23
İran 23, 53, 64, 68, 71, 73, 92, 142, 170-171, 173, 178, 186, 253, 263, 268, 283, 293, 341-342, 356, 358
İrtiş 23, 35, 56, 82, 220-221
İskitler 61, 141, 175, 360-363, 367
İslamiyet 15, 97, 137, 164, 214, 250, 275, 293, 351, 397
İstemi Han 192
İtil, A. 369, 381

J

Japonlar 23, 271
Japonya 23, 271, 322-323, 332
Jettmar, Karl 45, 51, 54-55, 57-58, 60-63, 97, 99-101, 103-105, 107-110, 113, 141, 143-144, 155, 178
Jisl, L. 196, 198, 200, 253

K

Kafesoğlu, İbrahim 25, 42, 63, 82, 123, 140, 235, 367
Kafkasya 248, 371, 373
Kamarov 72
Kansu, Ş. Aziz 33-34, 36-37, 140, 267, 269, 280-281, 285, 292, 301-302, 313, 316
Karabağ 142
Karabalgasun 275-277, 279, 316-317
Karadeniz 18, 23, 26-27, 36, 59, 61, 92, 96, 141, 175, 233, 351, 360-361, 363-364, 367-371, 377, 380, 383, 393-394, 397
Karahanlı 92, 176, 189, 257, 259, 294
Karakurum 81-82
Karluklar 257
Kaşgarlı Mahmud 89-90, 94
Kaya, C., 10, 169, 213, 244, 273, 291, 332, 335-338
Kazak Türkçesi 88-89, 94
Kazakistan 23, 37, 44, 49, 53, 70, 78, 91, 95, 115, 117-119, 134, 151-152, 154, 156, 162, 167, 175, 178, 186, 188, 193-194, 213, 219-222, 233, 235, 237-241, 243, 245, 247-248, 254-261, 360
Kazaklar 116, 134, 178
Kıpçaklar 61
Kırgız Türkçesi
Kırgızistan 49, 92, 134, 162, 167, 175, 186, 188-191, 208-209, 213, 219, 222-224, 233, 235, 238, 241, 243, 245, 247, 255-259, 261-263, 268, 311
Kırgızlar 11, 61, 248, 267, 356-357
Kırım 360-367, 369-372, 380-382, 384, 393-

394
Kızılırmak 23
Kızlasov, L. R., 62, 189
Kimaklar 91
Kiselev S. V., 55-56, 59, 253
Kishitigarbha 321
Klementz, D., 200, 269
Klyaştorny, S. G., 205
Koestler, Arthur 382-383
Kohl, Philip 66-67, 70, 72-73
Konstantinos Porphyrogennetos 381, 393

Laszlo, Gyula 215, 385-391
Lazarenko 64
Leakey, L. S. B., 31-33
Lena 23, 36, 40, 219, 221

Magadha (kral) 327
Mahakasyapa (rahip) 231
Mahayana Budizmi 300, 319, 332-333, 336
Maitreya Buddha 322-323, 336-337
Mallory, J. P., 43, 46-48, 50, 52-54
Manas 190, 233, 238, 241
Mançurya 23, 25
Mani 283, 285, 302, 310-311, 339-340, 342-344, 346
Manicilik2 83, 297, 308-309, 339-341, 343-344, 347
Mara (Şeytan) 231, 322, 327
Marcellinus
Mariyashev, A. N., 220-223
Marshak, B. I., 225-226
Masson, V. M., 45, 64, 67-70, 72, 74-75, 78
Mazdaizm 343
Mecusilik 342

Neapolis 363, 368
Nemeth 374, 392-393
Nesturilik 308
Nomura 271

Ob 23, 52, 54, 56, 65, 82
Okladnikov, A. P., 32, 34-46, 48-49, 51-52, 55-58, 60, 62, 65, 71, 130, 219
Oldenburg, S., 271
Omurtag Han 383
Ordos 23, 26, 34, 57, 81, 124, 150-151, 176

Kozlov 84, 110, 281
Köken, Vedat 186
Kuban, Doğan 364, 393
Kubarev, V. D., 85, 203
Kudama 275
Kuenlun Dağları 23
Kulakovsky, Y., 365
Kültigin 92, 176, 186, 188, 195-198, 201, 204-206, 236, 243, 245-247, 249, 253-254, 274, 292, 317, 382
Külüg İnanç Saçu Sengün 272

L

Leskov, A., 365
Lidyalılar 146
Ligeti, Louis 281
Liutsenko, A., 365

M

Mellaart, James 38, 67, 71
Menander 192
Meryem Ana 333
Mezopotamya 73, 146, 171, 178, 343, 397
Miniaev, S., 124, 128
Minns, E. H., 84, 362, 365
Minusinsk 44, 46-47, 49, 53, 55-57, 59-61, 150, 369
Moğolistan 23, 25-26, 36-38, 41, 45, 58, 119, 124-125, 127, 129, 150, 161, 166-169, 175, 179, 186, 188, 201-202, 206-207, 210-211, 213-215, 217, 235, 242, 245, 247-248, 251, 253-254, 274-276, 316-317, 357
Montgomerie Forsyth 268
Muhammed Hz. 75, 326, 328
Murgab 75
Musabayev, Prof. 117
Müller, W. K., 273, 331, 338

N

Nowgorodowa, Eleonora 37-38, 41, 45, 58, 112, 124-125, 145, 148, 150, 166, 168-169, 188, 196, 198-199, 201, 214-215, 235, 245, 254

O

Orhun Irmağı 38, 81, 188, 196, 213, 245, 253, 258, 260, 275
Orhun Yazıtları 186, 204, 298, 392
Orkun, H. Namık 92, 162, 187, 191, 204, 207, 218-219, 224, 235, 251, 293, 339-340, 357, 386, 392-393

Orta Asya 16, 18, 25-26, 31, 36-37, 39, 41-45, 51-52, 58-59, 61, 64-68, 70-72, 75, 78, 96, 98, 109-110, 113, 123, 129, 149, 151-152, 167, 170, 175, 178-179, 185-186, 188, 190, 192, 200, 209, 217-219, 224-227, 229-230, 239, 241, 253-254, 256-259, 261, 263-264, 280, 283, 285-286, 289, 291, 293-294, 297, 303, 305, 310-312, 329, 332-333, 336-337, 347, 351-352, 354, 356-358, 363, 367-368, 373, 378, 383, 388, 394-396
Otani, K., 271

Ö

Ögel, Bahaeddin 25, 41, 42, 43, 44, 45, 51, 52, 58, 59, 61, 71, 82, 90, 91, 93, 98, 109, 110, 113, 123, 130, 135, 136, 150, 151, 204, 217, 218, 219, 253, 254, 261, 264, 280, 357, 358, 361, 368, 372, 384, 396
Ömer, Hz. 19, 328
Ötüken 19, 81, 118, 177-178, 188, 211, 252, 267, 317
Özbekistan 23, 67-68, 230, 255-256, 263-264
Özbekler 134

P

Palacus (Scilirus'un oğlu) 363
Pamir 51, 53, 66
Paris 66-67, 70, 153, 212, 272, 302, 333, 365
Pazırık 19, 53, 60, 84-85, 95, 97-98, 100-108, 118-122, 129, 141-147, 151, 159, 161-162, 164-165, 176, 202, 215, 229, 310, 361
Peçenek 215, 378, 384-386, 392-393
Pelliot, Paul 90, 271-272, 333, 339
Persler 143
Petro, Çar I. 83, 149-150, 153, 155, 181
Phillips, E. D., 39, 42, 44, 47, 49, 52, 55, 57, 107, 111-112, 145, 147-149, 153, 157-158, 162, 181, 361-362, 364-367
Pletneva, S. A., 380-381, 384
Polosmak, N., 85, 102, 119-121, 149, 159, 165
Porth 271
Prjevalskiy, N. M., 268
proto-Bulgarlar 382
proto-Çinliler 56
proto-Hunlular 121-122, 130
proto-İskitler 360
proto-Türkler 27, 46-47, 58, 81, 360, 395
Pugaçenkova, G. A., 229, 263-264, 282, 301
Pumpelly 72

R

Racagaha (prens) 327
Radloff, W., 84, 87, 93, 109, 112-113, 151, 164-167, 186, 238, 243-244, 253, 357
Ranov, V. A., 65-66
Ratnasambhava 321
Rawson, Jessica 57
Regel, Albert 269
Rice, Tamara Talbot 97-98, 103, 108-109, 113, 228-230, 363, 365
Rostovtzeff, M., 84, 155, 171-172, 177-178, 362
Roth, V., 366
Roux, J. P., 87, 146, 218, 227-228, 235, 245-246, 352
Rudenko, S. I., 84-85, 97-98, 100-108, 110, 145-148, 164-165, 178

S

Sakalar 18, 153
Sakyamuni Buddha 322, 332, 337-338
Samanoğulları 228
Samsara 319
Sarianidi, V. I., 45, 49, 64, 67-70, 72, 74-78
Sasaniler 253
Sayan Dağları 23
Schultz 363
Scilirus 363
Selçuklular 173, 248, 320
Selenga 81, 110, 123, 219
Semerkant 65-66, 255, 263-264, 341, 369
Sergiopol (Ayaguz) şehri 167
Ser-Odjav, N. Ser 200, 210, 216
Serovo devri 39-40
Seyhun nehri 23, 384
Shyshkin, V. A., 228
Sibirya 23, 26-27, 31, 34-37, 39-40, 42, 44, 49, 51, 57, 59, 62, 65, 83-85, 97-98, 100, 112-113, 122, 126, 130, 141, 149, 151, 153, 155, 165-169, 175-176, 181, 186, 203, 213, 217, 235, 238, 243, 245, 247, 253, 358, 361,

369, 371
Siyavuş 228
Soğdaklar 255
Soğdlar 255
Song Yün 356
Stein, A., 269, 271, 276, 280-281, 313, 335

Şamanlık ve Şamanlar 41, 89, 159

Tabaldiyev, Kubat 208-209, 224
Tabgaçlar 138, 352, 354-355, 396
Tachibana 271
Tacikistan 53, 66, 225, 230, 255
Tal'ko-Grintsevich, Y. D., 85
Talgren 84
Tanrı Dağları 23, 25-26, 32, 51, 58, 152, 163, 208, 223, 357
Taocu 269
Tarım Havzası 23, 26, 341
Taşkent 65, 189, 210, 256, 264
Tatarlar 243
Temîm bin Bahr 275
Tengriken Tigin Silig Terken 272
Teploukhov, S.A., 56, 60

Umay (tanrıça) 201, 217, 222-223, 236, 239, 241, 246, 249
Ural 26, 46, 373
Urartular 143

Van Gölü 23, 67
Vasilyev, D., 201, 204, 243, 276
Vinogradov, A. V., 65-66
Volga 44, 46, 367-369, 371, 373, 383

Weidenreich, Prof., 32-33
Wells, Calvin 26, 33, 38

Yadrintsev, N. M., 186, 201
Yakonov, M. M. D., 225
Yakubovski, A. Y., 225
Yâkut 275
Yakutistan 213

Zadansky, Otto 32
Zemarh 255
Zerdüştçülük 343
Strahlenberg, Johann Von 186
Stryzgowski, J., 25, 31, 395
Suriye 23, 358
Süleymanov, Olcas 90, 117
Sümer, Faruk 92, 123, 188-189, 275-276, 358

Ş

T

Theophylos (imparator) 381
Thomsen, Vilhelm 186, 235
Tibet 23, 82, 178, 268, 337
Togan, A. Zeki Velidi 25
Tonyukuk 191, 196, 200-201, 206, 243, 245, 254, 293
Turan, Osman 271, 341
Türgişler 257
Türk-İslam sanatı 321
Türkistan 13, 26, 93, 134, 144, 153, 188, 215, 224, 230, 253-254, 256-257, 259, 267-269, 271-272, 275, 280, 283, 285, 287, 291-292, 294-297, 302, 311, 313, 316, 331, 339, 394
Türkmenistan 65, 73, 75, 88-89, 92, 100, 131, 133-136, 173, 213, 294

U

Urmiye Gölü 23
Uygurlar 230-231, 267-268, 272, 287, 289, 291, 301, 318-319, 341, 352, 396

V

Von Gabain, Annemarie 273, 331, 338
Von Le Coq, A., 231-232, 268, 270-271, 273, 276, 279-280, 287, 289-291, 296-297, 309-315, 343, 346

W

Whitehouse, David ve Ruth 33-34, 39, 66

Y

Yenisey 23, 42, 46, 49, 53-57, 59-60, 63, 130, 161, 186, 207, 209, 218, 235, 254-255, 357, 360, 393
Yolluğ Tigin 205

Z

Zurvanizm 343
Zyablin, A. P., 189